

शोधप्रज्ञा

Śodha-prajñā

अर्द्धवार्षिकी, अन्तराष्ट्रिया, मूल्याङ्किता, समीक्षिता च शोधपत्रिका

Biannual, International, Refereed / Peer Reviewed and
UGC CARE Listed (Arts & Humanities) Research Journal

वर्षम् - दशमम्

अङ्कः - एकविंशतिः

दिसम्बरमासः - 2023

प्रधानसम्पादकः

प्रो. दिनेशचन्द्रशास्त्री

कुलपतिः

सम्पादकः

डॉ. अरविन्दनारायणमिश्रः

सहसम्पादकः

डॉ. विनयकुमारसेठी

प्रकाशकः

उत्तराखण्डसंस्कृतविश्वविद्यालयः, हरिद्वारम्

उत्तराखण्डम्

शोधप्रज्ञा

अर्द्धवार्षिकी, अन्ताराष्ट्रिया, मूल्याङ्किता, समीक्षिता च शोधपत्रिका

संरक्षकौ

आचार्य: बालकृष्णः

आनन्दपीठाधीश्वरः महाराजश्रीबालकानन्दमहोदयः

परामर्शदातृसमितिः

प्रो. श्रीनिवासः बरखेड़ी
प्रो. सुनीलकुमारजोशी
प्रो. मुरलीमनोहरपाठकः
प्रो. हरेरामत्रिपाठी
प्रो. सुरेखाडंगवालः
प्रो. सोमदेवशतांशुः
प्रो. प्रह्लादजोशी
डॉ. ललितपटेलः

सम्पादकमण्डलम्

प्रो. दिनेशचन्द्रचमोला
डॉ. कामाख्याकुमारः
डॉ. हरीशचन्द्रतिवाडी
डॉ. विनयसेठी
डॉ. अजयपरमारः
डॉ. सुमनप्रसादभट्टः
डॉ. कंचनतिवारी
श्री सुशीलचमोली

शोधलेखमूल्यांकनसमितिः

प्रो. उपेन्द्रकुमारत्रिपाठी
डॉ. रंजनकुमारत्रिपाठी
डॉ. प्रतिभा शुक्ला
डॉ. शैलेशकुमारतिवारी
डॉ. विन्दुमतीद्विवेदी
डॉ. वेदव्रतः
डॉ. अरविन्दनारायणमिश्रः

प्रबन्धसम्पादकः

श्रीगिरीशकुमारः अवस्थी

वित्तव्यवस्थापकः

श्रीलखेन्द्रगौथियालः

टंकणकर्ता

श्री जितेन्द्रसिंहः

Śodha-prajñā

UGC CARE Listed (Arts and Humanities)
(Half-Yearly, International Refereed & Peer Reviewed Research Journal of
Uttarakhand Sanskrit University)

Chief Editor : Prof. Dinesh Chandra Shastri

Editor : Dr. Arvind Narayan Mishra

Co. Editor : Dr. Vinay Sathi

Editors

Prof. Dinesh Chandra Chamola
Dr. Kamakhya Kumar
Dr. Harish Chandra Tiwadi
Dr. Vinay Sethi
Dr. Ajay Parmar
Dr. Suman Prasad Bhatta
Dr. Kanchan Tiwari
Sh. Sushil Chamoli

Reviewer

Prof. Upendra Kumar Tripathi
Prof. Ranjan Kumar Tripathi
Dr. Pratibha Shukla
Dr. Shailesh Kumar Tiwari
Dr. Vindumati Dwivedi
Dr. Ved Vrat
Dr. Arvind Narayan Mishra

Managing Editor

Shri Girish Kumar Awasthi

Finance Controller

Shri Lakhendra Gothyal

We are bound to grant an international platform for researchers in the area of Sanskrit Studies. We welcome the papers related to Sanskrit Studies including all the fields like veda, Vedic Sahitya, Darshan, Sanskrit Poetics, Sanskrit Literature, Sanskrit Grammar, Epics, Puranas, Jyotish, Comparative literature, Interdisciplinary and Oriental Studies. We would like to encourage papers related to Ancient Indian Sciences and Philosophy.

We invite authentic, scholarly and unpublished research papers for publication. Research papers submitted for publication will be evaluated by the referees of the Journal and only those which receive favourable comments, will be published and the author will be informed.

RNI : UTTMUL00029

ISSN : 2347-9892

© Uttarakhand Sanskrit University, Haridwar, Uttarakhand, India

Subscription Charges

Rs. 500/- Single copy

Rs. 1000/- Annual

Rs. 5000/- Five Years

The views expressed in the publication are the individual opinion of the author(s) and do not represent or reflect the opinion of the Editor and Editorial board nor subscribe to these views in any way. All disputes are subject to jurisdiction of the District Court Haridwar, Uttarakhand only.

Editor-in-Chief

For Subscription and related enquiries feel free to contact :

The Managing Editor

Śodha-prajñā

Uttarakhand Sanskrit University

Bhadrabad, Haridwar - 249402

(Uttarakhand) India.

Printed By M/s Shivalik Computers, Haridwar through Vice-Chancellor of Uttarakhand Sanskrit University, Haridwar on the behalf of Uttarakhand Sanskrit University, Haridwar, the Owner and the Publisher of Śodha-prajñā.

Guidelines for Publication & mode of Submission

1. All manuscripts should be prepared clearly typewritten in Microsoft Word, in Kruti dev 010, font size 16 for Sanskrit/ Hindi and Times New Roman, font size 12 for English (latest edition of MLA Handbook in all matters of form), typed in double space and one-inch margins on single-sided A-4 paper.
2. Each manuscript requires an abstract in 250-300 words followed by 4- keywords, if applicable.
3. Title of the paper should be bold, title case (Capitalize each word), centered and text of the research paper should be justified. All pages of the manuscript should be numbered at the upper right corner of the page.
4. The main paper must contain the Name, Affiliation, Contact No. and E-mail address of the author(s). The above information should be placed in the right corner under the title of the paper.
5. Length of the research paper must be in (not more) 2500-3000 words.
6. The article / research paper without references or incomplete references will not be entertained. Paper written in Sanskrit or Hindi Language must be followed by endnote.
7. The article / research paper should be accompanied with a declaration to the effect that the paper is the original works of the author(s) and that has not been submitted for publication anywhere else.
8. The editor reserves the right to reject any manuscripts as unsuitable in Topic, Style of Form without requesting external review.
9. All research papers will be blindly reviewed, because we do not send any information to our reviewers about authors and their affiliation, so any paper may be rejected or suggested for necessary changes.
10. Authors are requested to follow the strict ethics of writing scholarly papers and to avoid plagiarism.
11. Research papers must not be against the Nation, Religion, caste & Creed and individual also. Do not draw religious symbols on any page of your research paper.
12. Research Paper should be prepared according to our style-sheet and it must be submitted to the Managing Editor in two hard copies & a soft copy (CD) along with a self-addressed & stamped envelope and / or through E-mail : registrar@usvv.ac.in in attachment only.

Structure (style sheet) of Paper : Paper must be structured as following :

1. Title
2. Author(s) name with affiliation, contact no. and E-mail ID (under the title right hand side of the page)
3. Abstract
4. Key Words
5. Body of paper, with or without headings & sub-headings.
6. Conclusion
7. Citations / End notes

Śodha-prajñā**(Half Yearly Research Journal of Uttarakhand Sanskrit University)**

Declaration under Section 5 of the Press and Registration of Book Act, 1867

1. Place of Publication : Haridwar, Uttarakhand, 249402
2. Periodicity of Publication : Half- Yearly
3. Printer's Name : M/s Shivalik Computers, Hardwar
Nationality : Indian
Address : D-46, Shivalik Nagar, BHEL, Hardwar
4. Publisher's Name : Uttarakhand Sanskrit University
Nationality : Indian
Address : Haridwar-Delhi National Highway
Bahadrabad, Haridwar - 249402
Uttarakhand, India
5. Editor's Name : Prof. Dinesh Chandra Shastri
Nationality : Indian
Address : Haridwar-Delhi National Highway
Bahadrabad, Haridwar - 249402
Uttarakhand, India

I, Prof. Dinesh Chandra Shastri, Vice-Chancellor, Uttarakhand Sanskrit University, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

- Prof. Dinesh Chandra Shastri, *Editor-in-Chief*

सम्पादकीयम्

अयि संस्कृतशब्दसाधकाः! यथा भवन्तः जानन्ति एव यत् **भाषासु मधुरा मुख्या दिव्या गीर्वाणभारती**। अस्याः गीर्वाणगिरोः माधुर्यं कस्य न सचेतसश्चेत आवर्जयति। इयं भाषा एवास्ति पुरातनाधुनातनयोः संस्कृतशब्दसंगमः। इयमेव अध्यात्मज्योतिप्रदा, आचारशास्त्रशिक्षिका, जीवनोन्नतिकारिणी ज्ञानाग्निना मोहान्धतमसविनाशिका, सत्पथप्रदर्शिका धर्मार्थकाममोक्षसाधिका काचिदुत्तमा शक्तिः। वेदादिशास्त्रज्ञानाय, आर्यसंस्कृतिपोषणाय प्राचीनार्वाचीनवैभवावबोधनाय, साहित्यदर्शनादितत्त्वावबोधनाय, कर्तव्यज्ञानाय, विश्वबन्धुत्वभावोदयाय, अनुसंधानपरम्पराज्ञानाय, विविधभाषाविवोधनाय च आवश्यकं भवति निरन्तरम् अनुसंधानकार्यम्। तथाविधामेव भाषां तथा विविधशास्त्र-संरक्षणाय, संवर्धनाय संपोषणाय च निरन्तरं प्रयत्नं कुर्वन्तः सन्ति लेखकाः, रचयितारः, प्राध्यापकाः, चिन्तकाः, शोधार्थिनः, गवेषकाः, अन्वेषकाः अनुरागिणश्च। अस्यां भाषायां निहितानां विविधज्ञानानां देशकाल-परिस्थितीति अन्वितित्रयानुगुणं नूतनं स्वरूपं प्रदानाय नितनवीनां गवेषणापूर्णां रचनां रचयितुं राष्ट्रियशिक्षानीतेरनुगुणं समग्रं बहुविषयकं च प्रकाशनयोग्यानि शोधपत्राणि समीक्ष्य तानि प्रकाशयितुम् अवसरप्रदानाय पुनः प्रस्तूयतेऽत्र “शोधप्रज्ञायाः” अयं नवीनः अंकः।

वयं जानीम एव यत् विश्वम् इदं सततं परिवर्तनशीलं वर्तते। परिवर्तनशीले समाजे, साहित्ये, संस्कृतौ, शिक्षाक्षेत्रे, शिक्षकक्षेत्रे शिक्षणपद्धतौ तथा च अनुसंधानक्षेत्रे अनुभूयतेऽस्माभिः सर्वैरपि प्रतिपदं परिवर्तनमिदम्। परिवर्तनक्रमेऽस्मिन् एकतः यत्र समागतानां समस्यानां समाधानं प्रस्तूयते तत्रैव अन्यतः नूतनानां समस्यानां उत्पत्तिरपि संदृश्यते।

उत्तराखण्डसंस्कृतविश्वविद्यालयद्वारा प्रकाशितायाः शोधप्रज्ञायाः नवीनोऽयम् अंकः विद्वज्जनानां विद्याकान्तारचारिणाम् अनुसन्धानकर्मणिरतानां समक्षं प्रस्तूयते। आशास्महे यत् भवद्भिः कृदानुसंधानकार्यैः साहित्यमिदं समाजोऽयं च लाभान्वितो भविष्यतीति मे भावना।

विविक्तवर्णाभरणा सुखश्रुतिः, प्रसादयन्ती हृदयान्यपि द्विषान्।

प्रवर्तते नाकृतपुण्यकर्मणां, प्रसन्नगम्भीरपदा सरस्वती।।

इति शम्

विदुषां वशंवदः
प्रो. दिनेशचन्द्रशास्त्री
कुलपतिः

अनुक्रमणिका

क्रम सं.	विषय	नाम	पृष्ठ सं.
1.	आधुनिकसंस्कृतगद्यकाव्येषु सामाजिकजीवनदृष्टिः	डॉ. प्रमेश कुमार बिजल्वाणः	1
		डॉ. राम रतन खण्डेलवालः	
2.	साहित्यवाङ्मये रसविमर्शः	डॉ. रितेशकुमारः	9
3.	इमैनुअल कान्तस्य समीक्षावादः एकं ज्ञानमीमांसीयं विवेचनम्	डॉ. अरविन्दनारायणमिश्रः	19
4.	मुद्राराक्षस के आलोक में गुप्तचर	डॉ. पूजा श्रीवास्तव	25
5.	आयुर्वेद के अध्ययन में पुरातत्त्व विषय की उपयोगिता— एक अध्ययन	पुष्कर रवि प्रो. के०एन०सिंह	32
6.	संगीत और योग	डॉ. कुलविन्दर कौर	37
7.	पातंजल योगसूत्र एवं सकारात्मक मनोविज्ञान	अंकिता श्रीवास्तवा	44
8.	संत रैदास के काव्य में दार्शनिकता	डॉ. उमेश कुमार शुक्ल	52
9.	आयुर्वेदीयशास्त्रों में त्रिदोषों का स्वरूप एवं प्रशमनकारक द्रव्य	सलोनी डॉ. मोहर सिंह	58
10.	योग आन्तरिक परिष्कार का विज्ञान	मनन जी प्रो. मनुदेव बन्धु	63
11.	श्रीमद्भागवतमहापुराण में राष्ट्रवाद	डॉ. संजीव प्रसाद भट्ट	70
12.	प्रयागराज जनपद के 10+2 स्तर के वित्तपोषित एवं स्ववित्तपोषित शिक्षकों का सामाजिक समायोजन	सत्य प्रकाश मिश्र	75
13.	भीष्मचरितं महाकाव्य में वर्णित राजा व प्रजा कर्तव्यों की वर्तमान में प्रासंगिकता	प्रो. विनय कुमार मंजू पाण्डेय	84
14.	वैदिक वाङ्मय में मानवमूल्यों का संरक्षण	डॉ. लज्जा भट्ट	89
15.	योगतत्त्वोपनिषद् एवं त्रिशिखिब्रह्मणोपनिषद् में हठयोग का स्वरूप	डॉ. लक्ष्मीनारायण जोशी डॉ. अर्पिता नेगी	95
16.	पर्यावरण संरक्षण के सन्दर्भ में वैदिक दृष्टिकोण	डॉ. सुनीत नैथानी	101
17.	संगीत कला की वैदिक अवधारणा	डॉ. प्रतिभा शुक्ला	106
18.	लोक संस्कृति के संरक्षण में सोशल मीडिया की भूमिका के विशेष संदर्भ में उत्तराखण्ड	डॉ. राकेश चन्द्र रयाल	113

क्रम सं.	विषय	नाम	पृष्ठ सं.
19.	गढ़वाली लोकगीतों में प्रयुक्त शब्दावली का विश्लेषणात्मक अध्ययन	अनूप बहुखण्डी	122
20.	महात्मा गाँधी और स्वामी विवेकानंद के विचारों का तुलनात्मक अध्ययन : स्त्री शिक्षा के परिप्रेक्ष्य में	डॉ. मनोज प्रसाद नौटियाल श्री श्याम लाल	129
21.	भारतीय भाषाओं का संरक्षण: एक समीक्षा	विनय कुमार सेठी श्वेता अवस्थी	135
22.	प्रकृति के सुकुमार महाकवि कालिदास और कवि सुमित्रानंदन पंत: एक अध्ययन	डॉ. अनुरिषा	140
23.	आचार्य हरिभद्रसूरि का अष्ट दृष्टि विषयक चिन्तन	कुलदीप डॉ० सुरेन्द्र कुमार	146
24.	Identifying Archetypes in Harsha's Nagananda: Jungian Perspective	Mr. Himanshu Lambra	152
25.	Effect of yogasanas on self confidence and mental health among inter collegiate players	Dr. Chandra Shekhar Sharma	157
26.	Application of Artificial Intelligence in Academic Library	Pratibha Kathait	162
27.	Importance of the Gurukul Education System in the Current Era	Dr. Anamika Chauhan	167
28.	Exploring the Influence of Sanskrit Poetic Traditions on Contemporary Indian Literature	Dr. Deepa Agarwal	172
29.	Dharam : A Study of Kavita Kane's Karan's Wife: The Outcaste's Queen	Dr. Mukesh Kumar Gupta	176

आधुनिकसंस्कृतगद्यकाव्येषु सामाजिकजीवनदृष्टिः

—डॉ. प्रमेश कुमार बिजल्वाणः

श्री भगवानदास आदर्श संस्कृत महाविद्यालय, हरिद्वारम्

आधुनिकयुगस्य शुभारम्भो हि राष्ट्रे ऐतिहासिकयुगबोधस्य सांस्कृतिकपुनरुत्थानस्य च सुप्रभातस्य स्वर्णामकान्तिं नीत्वा समागतः। आधुनिकयुगस्य संस्कृतगद्यरचनासु सर्वत्र राष्ट्रोन्नते समाजस्य संस्कृतेश्च गायनं वर्तते। राष्ट्रियचेतनायाः भव्यः स्पन्दनोऽस्ति। देशभक्तेरुद्धोधनं वर्तते। युगबोधस्य सामाजिकव्यवस्थायाश्च स्फुरणं विद्यते। अत्र मानववादिदृष्टिः प्रचलति। एतेषां कवीनां संस्कृतगद्यकाव्यानि सामाजिकतायाः सांस्कृतिकतायाश्च परिचायकानि सन्ति। मानवसमाजस्य समस्यायाश्च मध्ये घनिष्ठः सम्बन्धो वर्तते। यत्र यत्र मानवसमाजोऽस्ति तत्र तत्र समस्याऽपि भवति। उभयोः अविच्छिन्नरूपमस्ति। अतः समाजस्योत्पत्तिसहितेन समस्यायाः प्रादुर्भावोऽपि जायते।

समाजव्यवस्थामुपलक्ष्य प्राचीनस्मृतिसाहित्येऽपि कथनमस्ति यत्-

मनुर्धार्मिकदृष्ट्या स्वातन्त्र्यप्रेमादिशति। तद्यथा-

सर्वं परवशं दुखं सर्वमात्मवशं सुखम्।

एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुखयोः।

यत्कर्मकुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषाऽन्तरात्मनः।

तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत्।¹

समाजशास्त्रमाग्लभाषायां 'सोशियोलॉजी' कथ्यते। अत्र 'सोशियोलॉजी' इत्यस्मिन् पदे सोशियस तथा लोगस इति पदद्वयमस्ति। लेटिनभाषायां 'सोशियस' शब्दस्यार्थः 'समाजः' तथा यूनानीभाषायां 'लोगस' शब्दस्यार्थः 'विज्ञानम्' इत्यस्ति। अतः सोशियोलॉजीशब्दस्यार्थः समाजस्य विज्ञानं वर्तते। समाजशास्त्रस्य परिभाषानुसारेण समाजः न केवलं मनुष्याणां समूहः स्वीक्रियते, अपितु वास्तवतया एकस्मिन् समूहे विद्यमानानां व्यक्तीनां पारस्परिकरूपेऽन्तःक्रियाभिरुत्पन्नानां स्थायिसम्बन्धानां नाम हि समाजोऽस्ति।² मैक्सवेबरमहोदयस्य मतानुसारेण 'समाजशास्त्रं' तद् विज्ञानमस्ति यत् सामाजिक-क्रियाणां सार्थकव्याख्यायाः प्रयत्नं करोति।³

मनवानां समुदायः समाजो भवति। मनुष्यः स्वभावेन समुदायं संरच्य तत्र जीवनमतिवाहितं करोति। अनेन मनुष्यः सामाजिकः प्राणी वर्तते। मनुष्यः समाजे स्थित्वा सर्वविधमुन्नतिं कर्तुं शक्यते। समाजं विना तस्य जीवनं नास्ति तथा मनुष्यं विना तस्य समाजस्य सत्ताऽपि नास्ति। अनेन व्यक्ति-समाजयोरभेदः सम्बन्धो वर्तते। समाजो बहूनां व्यक्तीनां तेषां सामाजिकसम्बन्धानां समूहोऽस्ति, येन कारणेन सामाजिकक्रिया प्रचलति। विभिन्नैः समुदायैः, सङ्गठनैश्च समाजो निर्मितः। सामाजिकजीवनश्रेण्यां समुदायानां जीवनशैलीमाध्यमेन विविधाः पक्षाः सम्भवन्ति। कस्य युगविशेषस्य सामाजिकजीवनस्य परिदृश्यं साहित्यमाध्यमेन द्रष्टुं शक्यते। यतो हि रचनायामुपरि लेखकस्य न केवलं व्यक्तित्वमपितु तात्कालिकपरिवेशः सद्बतया प्रकाशयति। अनेन साहित्यं समाजस्य दर्पणोऽस्ति। साहित्यस्य समाजशास्त्रमेकं विशिष्टमध्ययनं क्षेत्रमस्ति यत्र कृति-जनता-सामाजिकसंरचनामध्ये तस्य एका रचना भवति।⁴ वर्तमाने समाज एको जटिलो मार्गो वर्तते। तत्र पारस्परिकसम्बन्धभेदकारणात् बहुसमस्या समुत्पन्ना भवन्ति। तासां समस्यानां चित्रणं तस्मिन् समाजे तथा देशस्य साहित्येऽपि द्रष्टुं शक्यते। तासां समस्यानां कारणकार्यसम्बन्धस्य ज्ञानं परमावश्यकं वर्तते। समाजव्यवस्था हि देशस्यापराधादिसमस्याः परिवर्तिताः।

आधुनिकसंस्कृतगद्यकाव्येषु राष्ट्रोन्नते समाजव्यवस्थाया वैशिष्ट्यं भजते। राष्ट्रभक्तिः, देशप्रेम, राष्ट्रोन्नतिश्च जन्मिनोऽनिवार्यं कर्तव्यम्। राष्ट्रोन्नतिभावनयैव पेरिताः शतशो वीराः समाराडगणे हेलया स्वजीवनानि समर्पयामासु। देशभक्त्यैव देशोन्नतिभावना, समाजसुधारभावना, समाजोन्नतिकामना, राष्ट्रश्रीवृद्धिकरणम्, शत्रून्मूलन-पुरःसरं देशस्य

सर्वविध-सुदृढकरणं प्रवर्तते। अस्मिन् विषयेऽर्वाचीनः संस्कृतोपन्यासकारः डॉ. निरञ्जनमिश्रः दामिनीग्रन्थे कथयति यत्-

“श्रमं विनैव जीवनस्विध्यलाभलोभादाकृष्टजनमतचितानां वैशिष्ट्यं प्रजानां जीवनविघातायैव न कल्याणमार्गसाधनाया धनव्ययेन, मदवितरणेन, पारस्परिकद्वेषविस्तारणेन आकृष्टा जनता कदापि राष्ट्रगौरवं रक्षितुं न समर्था। श्रमाभावात् शिथिलतगात्राः स्वजीवनमपि नाशयितुमेव प्रवृत्ता भवन्ति। निरुद्यमा मानसिकता विघटनोपायमेव जनयति।

साधूनां परित्राणाय दुर्जनानां विनाशस्यापेक्षा भवतीति निश्चितम्। उभयोस्समानरूपेण रक्षणं कदापि राष्ट्रहिताय न भवितुमर्हति। तदर्थमधिकारिणां बलं रक्षणीयम्। भयादेव पलायन्ते दुराचारिणो न लालनात्। आरक्षितबलानां शक्तेरपेक्षा भवति न मृदुभाषणस्या। आरक्षि-बलाधिकारिषु सर्वकारस्य विश्वासो भवेत्। केवलं जनसम्मर्दस्य यद् भयं भवत्यधुना तन्नोचितम्। जनसम्मर्दो जडाणामेडाणामेव भवति न विदुषाम्⁵”

समाजव्यवस्थापरिप्रेक्ष्ये सामाजिकसंगठनस्य मूलाधारः परिवारोऽस्ति। पुरा संयुक्तपरिवारः एकः आदर्शपरिवारो मन्यते। यद्यपीदानीं वैयक्तिकप्रधानताकारणात् संयुक्तपरिवारस्य परम्परायाः विघटनं भवति, परन्तु मध्यमवर्ग संयुक्तपरिवारस्य अस्याः मर्यादायाः भारं निर्वहति। ‘अकृतार्थमभिभावकत्वम्’ इति कथायां परिवारपोषणं हि तस्य नायकस्य जीवनस्य परमः कर्तव्यव्रतो वर्तते-

“योऽर्निशपरिश्रमेण कणशः धनस्य सञ्चयकृत्वाऽपि स्वसुखनिरभिलाषः सन् महता त्यागेन केवलं पारिवारिकाणां हितचिन्तनमेवाऽकरोत्.....। कतव्यैकव्रतः सोऽवशिष्टानां पारिवारिकाणां पोषणप्रवृत्तौ बभूव⁶”

अनेन प्रकारेण आधुनिकसंस्कृतगद्यकाव्यकाराणां ग्रन्थेषु प्रतिबिम्बितं समाजव्यवस्थाया वैशिष्ट्यमत्र शोधात्मकं समीक्षणं विहितम्।

● लोकसंस्कृतिः

संस्कृति पदस्यार्थः जीवनस्यान्तरङ्गं स्वरूपं प्रकाशयति। मननम्, चिन्तनम्, दार्शनिकदृष्टिः, मनोवैज्ञानिकम् अन्वेषणम्, दार्शनिकं विश्लेषणम्, लोकव्यवस्थिते साधनानि संस्कृतिरेव प्रस्तूयते। लोकसंस्कृतौ विविधानि पर्वाणि, लोकनृत्यानि, लोकगीतानि, उत्सवमहोत्सव-यात्रा-नाटकानि च दृश्यन्ते। लोकसंस्कृतौ आधुनिकसंस्कृतकथासाहित्यकारः डॉ. नारायणदाशः श्रावणस्य प्रथमदिवसे कथामाध्यमेन उत्कलप्रदेशस्य लोकसंस्कृते वर्णनप्रसङ्गे कुमारपूर्णिमामहोत्सवं वर्णयति। उत्सवोऽयं रात्रौ भवति। यथा-

“अद्य कुमारपूर्णिमा। उत्कलेषु कुमारीणां कुमारणां च महान् उत्सवः। गृहे गृहे नूतनवस्त्राणि नवाभरणानि नूतनमण्डनानि पूरितानि। धनिनः कुमाराः। पञ्च वस्त्राणि क्रीणन्ति चेत् निर्धनस्य पुत्रा एकं तु क्रीणन्ति। कृषकः, कर्मकरः, दैनिकभृत्यः, सर्वेषां गृहं हासभरितम्। क्षेत्रेषु धान्यं हसति। मनसि अमितानन्दः। विविधपिष्टकानाम् आयोजनम्। विशेषतः नारिकेलादिपूरेण सह तण्डुलचूर्णेन निर्मितानि कर्करीपिष्टकं गोलाकारमोदकश्च मनो मोदयति। आमिक्षादियोजनेन विशेषपूरेण तण्डुलचूर्णेन निर्मितं विशेषभावेन सिद्धं मण्डापिष्टकं सर्वान् आकर्षति। चन्द्रपूजनार्थं विशिष्टपायसस्य प्रस्तुतिः प्रचलति। क्वचित् नवान्नस्य प्रस्तुतिः कुत्रचित् चन्द्रमर्दनस्य। लाजासु दुग्ध-पिसता-केशर-काजु-नारिकेल-कदली-मधु-आद्रक-घृत-मुदाङ्कुर-आतफलानि च संयोज्य मर्दनं क्रियते। एतत् चन्द्राय सायं समर्प्यते। रात्रौ अन्तिमप्रहरे प्रसादरूपेण एतद् गृह्यते। तेन सह दुग्धं पायसं वा भिन्नतया अर्प्यते। कथ्यते अस्यां रात्रौ चन्द्र अमं वर्षति⁷”

आधुनिकसंस्कृतगद्यसाहित्यकाराणां रचनासु तासाम् अन्तश्चेतनायाः लोकस्य अन्तश्चेतनया सह साक्षात्कारो भवति। तेषां गद्यसाहित्येषु लोक-लोकपीडा-संवेदना- समस्या-अनुकूलता-प्रतिकूलता-संस्कृतितथ्यानि च प्रतिबिम्बितानि जायन्ते। लोकसंस्कृतिः अर्थात् लोकस्य संस्कृतिरथवा लोकं प्रति संस्कृतिरिति। लोकशब्दः व्याकरणकदृष्ट्या लोक् धातो भावार्थकघञ्प्रत्ययेन निष्पन्नो जातः। ‘लोक्यते असौ इति लोकः’ इत्यनुसारेण लोकपदस्य विभिन्ना अर्था सन्ति। यथा- “संसारम्, विश्वस्य प्रभागः, भूलोकः, मानवजातिः, प्रजा, राष्ट्रस्य व्यक्तिः, क्षेत्रम्, प्रान्तः, मण्डलम्,

सीमा, समुदायः, समूहः, समितिः, सामान्यजीवनम्, सामान्यव्यवहारः, सामान्यलोकप्रचलनम्, दुष्टिथवा दर्शनञ्चेति⁸” अनेन प्रकारेण लोकपदस्य प्रसूतार्थेन समस्तचराचरजगत् लोकस्य परिधौ आयाति। आचार्यराधावल्लभत्रिपाठिमहोदयेन स्वकाव्यशास्त्रीयग्रन्थेऽभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रे लोकपदस्य कृते कथयति यत्- ‘लोकानुकीर्तनं काव्यम्’⁹ लोकस्य अनुकीर्तनम् अर्थात् प्रकाशनं हि काव्यं भवति। काव्यलक्षणमिदं कथयति- यत् किमपि लोकेऽस्ति तस्य प्रकाशनं कथनं वा काव्येऽस्ति। स्वभाविको जायते यत् लोकस्य संस्कृतिः काव्यस्य आत्मा वर्तते। अवसरेऽस्मिन् आचार्यराधावल्लभत्रिपाठिना लोकपदस्य व्याख्या विहिता-

“लोकाशब्दस्तु लोक-धातोर्घञि प्रत्यये योजिते निष्पद्यते। लोकयति भासते लोकते पश्यति वा इति लोके। तत्र यदेव भासते प्रकाशमायाति तल्लोक इत्येवार्थेऽत्र ज्यायान्। तेन ‘लोको नाम जनपदवासी जनः। जनपदश्च देश एव’ इत्यभिनवभारत्यां लोकधर्मनिरूपणप्रसङ्गेऽभिनवगुप्तस्य, स्थावरजङ्गमात्मको लोक इति काव्यहेतुनिरूपणे मम्मटस्य च लक्षणे इह अग्राह्ये। लोक इति कथनेन न केवलं जनोऽपितु चराचरं जगदपि गृह्यत एव¹⁰”

● नारीजागृतिः, प्रेम-सौहार्दश्च

प्राचीनकाले नारीणां प्रतिष्ठा वर्तते। सा पुरुषस्य सहयोगिनी च भवति। ‘जायेदास्ताम्’¹¹ स्त्री हि गृहमित्युच्यते। विवाहानन्तरं तां पति-गृहे गृहपत्या गृहस्वामिन्या अधिकारो लभ्यते। यथा हि-

गृहान् गच्छ गृहपत्नी यथासः।¹²

अपि च-

सम्राज्ञी श्वशुरे भव, सम्राज्ञीश्वश्वा भव।
ननान्दरि सम्राज्ञी भव, सम्राज्ञी अधि देवेषु।¹³

स्त्री सहधर्मिणी भवति। ताम् अर्धांगिनी कथयति। तद्यथा-

अर्धे ह वा एष आत्मानो यज्जाया।¹⁴

नारीणामादर्शस्वरूपस्य महत्त्वदृष्ट्या पत्नीं विना यज्ञोऽपूर्णो मन्यते। यथा हि-

अयज्ञो वा ह्येष योऽपत्नीकः॥¹⁵

स्त्रीणां गौरवं ज्ञापयन् तां ब्रह्मा इत्युच्यते। तथा हि-

स्त्री हि ब्रह्मा बभूविथा।¹⁶

अस्याभिप्रायस्तु सा ज्ञानेनोत्कृष्टा भवति। सा बालकानां शिक्षणातिरिक्तं यज्ञेऽपि ब्रह्मणः स्थानं ग्रहणं कर्तुं शक्नोति तथा च विभिन्नं संस्कारं सम्पादयति। एकतो भारतीयपरम्परायां नारी भोग्यपदार्थेषु गण्यन्ते। स्रग्वन्दनैः सार्द्धं नारीणां गणनाऽऽसीत्। समाजे नारीणां यथेष्टमादरमासीत्। नारीविषये समाजे अर्धसत्यं प्रचलितमासीत्। यद्यपि पत्नी सहधर्मचारिणी, धर्मपत्नी, सुगृहिणी, अनन्यप्रेमिका, सती-साध्वी भवति परन्तु स्त्रीणां विषये काचित् विशेषोक्तयश्च श्रोतुं प्राप्यते। यथा स्त्रीणां चरितं पुरुषस्य भाग्यं देवो न जानाति कुतो मनुष्यः॥

कस्याऽपि दुष्टस्त्रियः चरित्रं अनेकेषु ग्रन्थेषु न दृश्यते। अतोऽवश्यमेव तेषां स्थानं समुच्चस्तरे आसीत्। पत्नी-माता-पुत्री-सेविकां प्रति समादरमनोभावासीत्। परकीया करणे निषेधता चासीत्। एतदतिरिक्तं स्त्रीणामादरं केनापि भेदभावेन विना समाजे भवति। समाजे विदुषीस्त्रीणां समादरं सर्वथाऽभिजायते। तस्याश्च निर्णयं सर्वे स्वीकृवन्ति स्म। कौशिकाः निर्णयाः सर्वैः स्वीकृताः। रघुवंशस्याध्ययनं तज्जायते यत् कालिदासः नारीं प्रति तथा ममतां स्थापितवान् यथा बालकं प्रति पुरुषं प्रति वा। एतदपि वक्तुं शक्यते यत् तेन नारी आदर्शभूता स्थापिता।

आधुनिकसमाजे सामाजिकसंरचनादोषकारणात् कन्याभ्रूण-बालिका-अशिक्षा- बलात्कार-यौनोत्पीडन-बहुविवाह-विधवादुर्दशा-सतीप्रथा-वेश्यावृत्ति-पर्दाप्रथा-यौतुकप्रथा- स्वरूपाणाम् अवधारणावद् विकारो दृश्यते। समकालिकसमाजः सांस्कृतिकपरम्परायाः मर्यादायाश्च सुरक्षितं कृत्वा स्त्रीणामस्तित्वस्य कृते निरन्तरं प्रयासरतो वर्तते।

स्वतंत्रभारते स्त्री-पुरुषयोः समान-संवैधानिकाधिकारोऽस्ति, परन्तु सुविधा-स्थान-गरिमा-अधिकारादीनां च प्राप्ते दृष्ट्या सा समाजे इदानीमपि दुर्बलस्थितौ वर्तते।

समाजे प्रचलिता या काऽपि घटना विद्यमानाऽस्ति, ताः सर्वा साहित्ये प्रतिबिम्बिता जायन्ते। अतः समाजे विद्यमाना स्त्री-पुरुषयोः परिवर्तनेन सह असन्तुलनसमस्याऽपि कवे दृष्ट्या नापसरति। साहित्यक्षेत्रे नारीजागृति-प्रेम-सौहार्दादीनां विषये विवेचनं भवति चेत्, तर्हि सम्पूर्णलोकस्य कल्याणस्य विवेचनं भविष्यति। बहुभिराधुनिकसंस्कृतगद्यसाहित्यकारैः स्वकीयकथा-निबन्धोपान्यासमाध्यमेन लोक-कल्याणस्य माडगलिकलक्ष्यसार्थकमभिलक्ष्य नारीजागृति-प्रेम-सौहार्दादीनां विषये विवेचनं प्रस्तुतम्। स्त्री परिवारस्य, समाजस्य, राष्ट्रस्य च मेरुदण्डरूपा भवति। तस्याः विकासे राष्ट्रस्य विकासो जायते। अतः आधुनिकसंस्कृतगद्यसाहित्यकाराः नारीणां स्वप्नस्य साकांक्षा-कल्पनादीनां पक्षधराः सन्ति, परन्तु स्त्रीणाम् अस्मिता-सुरक्षादृष्ट्या मर्यादायाः अतिक्रमणस्य पक्षधरास्ते कदापि न भवन्ति। नारीणां प्रेमसौहार्दस्य वर्णनं कथामाध्यमेन अभिराजराजेन्द्रमिश्रेण कृतम्- 'यत्प्रेम केनचित्लोकप्रत्यवायेन वा कुटुम्बमौढ्येन वाऽवयोर्न फलितं तद्यदि वत्सयोः फलेत्'।¹⁷

प्रेम सदा सन्तत्यौ फलिभूतं भवति। अनेन अवाञ्छितं वरं प्राप्य नायिका विमला स्वकीयं गृहस्थधर्मं पालयति तथा मधुपे अनुरक्तहृदयं नियन्त्रयति।

अद्यतना नारी न केवलं शिक्षिता, अपितु स्वाभिमानिनी भवति। सा तस्या अधिकारं सम्यग्रूपेण जानाति प्राप्तुं च सचेतनशीला जायते। परन्तु सा संयुक्तपरिवारे स्थित्वा यदा स्वाधिकारस्य प्रयोगं न कर्तुं पारियति तदा तस्याः स्वाभिमानं पति कष्टमनुभवति। 'अपराजिता' कथायां यौतुकानामभावे यदा विजयायाः श्वश्रुः तां पितुर्गुं गमनार्थं कथयति, तदा सा वदति-

"परिणयानन्तरमहमत्र समायाता। इदं मम गृहमहं चानेन गृहेण गृहिणी। कोऽस्ति यो मां मदृहान्निष्यारयति। परन्तु नाहमत्र वसितुं वाञ्छामि। नापि पितृगृहं गमिष्यामि। सद्यः राकेशाभिमुखं परिवृत्य सावदत् विवाहे भवता मम हस्तो गृहीत आसीत् तयिस्य पवित्रबन्धनस्य शपथं कृत्वा पृच्छामि, भवान् मया सह पृथगवत्स्यति।"¹⁸

वैधव्यस्थितिः भारतीयसमाजे एका विडम्बना वर्तते। सामान्यतया भारतीय समाजे विधवा या वैवाहिकजीवनमतिवाहितमकरोत् अथवा यस्याः विवाहः संजातः। तां पुरुषः विवाहाय न वरेण्यं मन्यते। पुरुषस्य मरणानन्तरं तस्या समस्तानि रूप शृङ्गारसौभाग्यानि नष्टानि भवन्ति।

● साम्प्रदायिकविद्वेषो धार्मिकचिन्तनञ्च

साम्प्रदायिकजातिव्यवस्था भारतीयसमाजस्य संरचनाया आधारशिला आसीत्। सहस्रवर्षाणां कालचक्रेषु प्रवर्तमाना इयं सामाजिकव्यवस्था भारते अद्यापि विद्यमाना वर्तते। इतिहासस्तत्र साक्षिः भवति यत् भारते इयं जातिव्यवस्था यत्र एकं हिन्दुसमाजम् एकां संस्कृतिं प्रति स्थायित्वं प्रदत्तवती। तत्रैव उच्च-नीचयोः निर्धारण-वैवाहिकसम्बन्धयोः कर्मकाण्डादीनाम् अस्याः हि परिणामोऽस्ति। अनेन जाति-व्यवस्था या कदा भारतीयसमाजस्याधारशिलाऽऽसीत्, सा वर्तमाने परिवेशे एका साम्प्रदायिकविद्वेषसमस्या भूत्वा नितान्तम् अवाञ्छिततत्त्वं भवति। अस्याः प्रभावः आधुनिकशिक्षायाः, महानगरीकरणस्य, औद्योगीकरणस्य, व्यक्तिवादितायाः, आधुनिकविचारधारादीनाञ्च विकासकारणात् परम्परागत-जाति-व्यवस्थायां परिवर्तनस्य प्रवृत्तयः परिवर्धिताः। तत्रैव एकस्मिन् पक्षे जातिव्यवस्थायां शिथिलता समागता तु अपरेऽस्मिन् पक्षे जातीयचेतना प्रबलरूपाऽपि भवति। इयं विरोधिस्थितिः स्वतन्त्रभारतस्य जातिव्यवस्थायाः समस्यामाध्यमेन साम्प्रदायिकविद्वेषस्य क्रीडा यत्र-तत्र प्रचलति।

आधुनिकसंस्कृतगद्यसमीक्षकैरुच्यते- समाजे विविधानां जातीनां कृते या प्रतिष्ठा प्रापणीया, सा नैव प्राप्यते। हरिजनमुपलक्ष्य कविः कथयति-

“एनं प्रति तु महती अनास्था उद्भूता अस्ति। अस्मिन् धर्मे स्थितानां हरिजनानाम् अन्यजातीयहिन्दूनां च समाजे किमपि स्थानं नास्ति, एभिः यत् स्थानं प्राप्तव्यं तन्न प्राप्यते। वेदः अथ किम् शृणु वस्तुस्थितिस्तु इयम्, इतरजातीयाः वाञ्छन्ति यत् सर्वर्णाः तैः साकं भोजनं कुर्वन्तु किन्तु ते स्वयं स्वेभ्यः निम्नवर्गीयैः साकं न भोक्तुमिच्छन्ति। यथा धर्मकाराः शूकरव्यवसायिभिः साकम्, शूकरव्यवस्थिनः खपचैः साकं भोक्तुं नेच्छन्ति। एवं क्षत्रियाः वैश्यैश्च सह, वैश्याः हरिजनैः सार्धं न भोक्तुमिच्छन्ति।¹⁹”

साम्प्रदायिकविद्वेष-धार्मिकचिन्तनप्रभृतीनाञ्च परिणतस्वरूपेण समागतस्य समाजस्य नैतिकतायाः भौतिकतायाश्च द्विविधेयम् आधुनिकसंस्कृतकथानिबन्धोपन्यासमाध्यमेन अस्माकं मस्तिष्के प्रस्फुटिता जायते। वर्तमानसमाजे धार्मिकतां विहाय अयोग्यपात्रस्य नियुक्तिः योग्यपात्ररूपेण भवति। अनेन सम्पूर्णरूपे अयोग्यता तिरोहिता भवति। एतादृशी धार्मिकविसङ्गतिं कविः निर्देशयति यत्-

“सामाजिकदृष्ट्या या काऽपि पदोन्नतिर्जायते मानवस्य तथा पदोन्नतया कामं तस्य पदमुन्नतं भवेत् परन्तु सांस्कारिका गुणा दुर्गुणाश्च अपरिवर्तितास्तिष्ठन्ति।²⁰”

साम्प्रदायिकविद्वेषदृष्ट्याऽपि वर्तमानसमाजे धर्मान्तरणमपि राजनीतिक्षेत्रे चर्चायाः विषयो भवति। धर्मान्तरणविषये अर्वाचीनसंस्कृतोपन्यासकारः कथयति यत् बहवो जनाः ईसाई-इस्लामधर्मान् (ख्रीष्ट-यवन) स्वीकृत्वा पुनः निजधर्मे प्रत्यावर्तनमपि कुर्वन्ति। वस्तुतः धर्मस्यान्तरिकभावना निश्चिता भवति। यान् धर्मान् स्वीकुर्वन्ति तेषु पूर्णस्वतन्त्रता भवेत्। धर्मो भावनया स्वीक्रियते। व्यामोहनामकोपन्यासे कवेर्मतानुसारेण कर्तव्यो हि धर्मोऽस्ति। मानवस्य यः कर्तव्यः स हि धर्मः। यदि स स्वकीयं कर्तव्यं जानाति, तर्हि धर्ममपि जानाति। तथा हि-

“इमे प्रश्नाः केनापि अनुत्तरणीयाः स्युः चेत् सन्तु नाम। परमहं मन्ये यदहम् अनेनैवोत्तरेण सन्तुष्टोऽस्मि यत् वर्तमानमेवास्ति मे धर्मः, यतो हि वर्तमानेऽपि ममैवास्ति, भूते भविष्यति च।²¹”

राष्ट्रे साम्प्रदायिकविद्वेषमभिलक्ष्य संस्कृतकविः प्रतिज्ञापूर्तिनामकोपन्यासे कर्मानुसारं कार्यविभाजनं निर्देशयति। यथा- “आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिरिति चतस्रो विद्याः। तत्र त्रयी मानवसमाजस्य पशुसंघभिन्नस्य कर्मक्षेत्रविभागोपदेशेन व्यवस्थापिका। कर्तव्यमुपदिशन्त्या अस्या अभावे मात्स्यन्यायमनुसृत्य प्रवर्तमाना मानवाः पशुभ्यो नीतिरिच्येरन्। एतदुक्तं भवति प्रतिव्यक्तिः कर्मण्यवस्थिते मत्या शक्त्या परिस्थित्या वा बलिष्ठा मानवाः स्वबान्धवान् अशक्तान् पीडयेयुः। तेऽपि संस्थाया बलिष्ठतराः स्वात्मसंरक्षणाय संघीभूय तान् इति प्रवृत्ते परस्परसंघर्षेऽशान्तिव्यवस्था चाऽऽपतेताम्। अतः कर्मणां व्यवस्थाऽपरिहार्या। कृतायन्तु तस्यां परस्परसहकार्यपेक्षणात् पारिस्परिकसौहार्दादीन्तिकरणाः परस्परसहकारितत्वेन प्रगतिं कुर्वन्तो मानवसमाजे शान्तिं व्यवस्थां प्रगतिस्तुत्तारयन्ति। अतः सर्वविनाशिनः परस्परसंघर्षस्य निवारणार्थं कर्मव्यवस्था तदापादिका च जातिव्यवस्था सामाजिकव्यवस्था उपकारेकेऽङ्गो.....। तयोश्च प्रतिपादयिनयास्त्रया आवश्यकता स्वतः स्पष्टा।²²”

अनेन प्रकारेण आधुनिकसमाजे प्रचलितसाम्प्रदायिकविद्वेषस्य धार्मिकचिन्तनस्य च वर्णनं समासेन प्रतिपादितमस्ति।

● यौतुकप्रथा

समाजे प्रत्येकपक्षस्य स्तरद्वयमस्ति। अनेन विवाहस्यापि सकारात्मक-नकारात्मकरूपे पक्षद्वयं वर्तते। विवाहरीतिः एका सामाजिकी व्यवस्था भवति। सा व्यवस्था समाजस्य सुचारुतां स्थापयितुं स्थापिता वर्तते। पूर्वे कन्यायाः पाणिग्रहणावसरे परिवारस्य सदस्यैः तस्य परिवारस्य बन्धुभिः सुखीजीवनयापनाय यथायोग्यं सामग्रीं दत्त्वा प्रस्थानमकरोत्। परन्तु वर्तमानसमाजे इयं व्यवस्था प्रतिस्पर्धायाः विषयो भवति। यत्र वयं सर्वे उच्चसंस्कृतौ बहिर्चाकचक्ये आगत्य सामाजिककुरीतौ पतनमार्गे च चलामः। वर्तमाने विवाहव्यवस्था स्वर्ण-रजतरूपीतुलायां परिमाणो भवति, यत्र मानवना-स्नेह-सौहार्द-सम्बन्धादीनां माधुर्यबन्धनं शिथिलं भवति। यदुक्तं कविना-

“यदि पुत्रस्य विवाहे यौतुकं नोपनहं नामि नासिकायां भाग्ये कर्तनमापतितम्। क्वचिद् प्रतिवेशिनी यथालंकृता गता ये कुटुम्बिनी तथा तस्या नासिका गता न मे कुटुम्बिनी तथा, तस्या नासिका गता। अयमितम विडम्बना यत् कर्तनप्रियत्वात् तथा क्षणिण्या ‘नायायां’ वयं संकोचात्यापारपि नियातयाम् यत्नयत्कारणादपि क्वचिन्मनोनुकूलं न भवेदचिरं नासाकोयोऽस्माकं जायते।²³”

वर्तमानसमाजे यौतुकस्य प्रचलनं दृश्यते। यौतुकप्रथायाः प्रचलनविषयमधिकृत्य अनेके संस्कृतगद्यसाहित्यकाराः स्वरचनासु वर्णनं कृतवन्तः। दिव्यज्योतिनामकोपन्यासे वर्णनमस्ति यत् “यौतुकप्रथाकारणाद् हि समाजे सजातीय-विजातीययोर्विवाहप्रथा प्रचलिता। यौतुकाभिलाषिणः श्वानः तस्याः मांसं छित्वा अखादत् अस्मादेव कारणात् समाजे विजातीयानाम् अन्तर्जातीयानां विवाहानां प्रचलनं प्रारब्धम्। अनुदिनं वार्तापत्रेषु एतादृशं वृत्तं पठ्यते जनै एवं विचिन्तयन् वेदः विचारमग्नः संजातः।²⁴”

आधुनिकसंविधाने यौतुकग्रहणमपि दण्डनीयम् अपराधं मन्यते। अस्योदाहरणं डॉ.राजेद्रमिश्रविरचिते राङ्गडाकथासङ्ग्रहे चञ्चाकथायामायाति।

“प्रभू यौतुकधनराशिमादाय वाग्दत्तां ममात्मजां प्रतार्य राजमणिः स्वपुत्रं सम्पत्तिलोभात्क्वचिदन्यत्र व्यवहयन्मम च प्रतिष्ठां खलीचकरोति निरञ्जनस्य मिथायामानहानिवादो न्यायालये पञ्जीकृतः सर्वे च प्रतिवादिनस्थितिस-

मयसङ्केतापुरस्सरं सूचिताः।²⁵”

यौतुकप्रथासमस्यायाः समाधानप्रसङ्गे समाजे एतादृश आदर्शपुरुषोऽपि वर्तते, यः गुणानां योग्यातानां च महत्त्वं स्वीकरोति न तु यौतुकस्या गृहस्थजीवने स्त्री-पुरुषयो स्थानं समानं वर्तते। गृहस्थरूपीयानस्य दम्पती हि चक्रद्वयमस्ति। एकचक्रेण यानं न चलितुं शक्यते। कविः कथयति-

“दाम्पत्यं नाम किम्। मिथः प्रणयनिबद्धयोर्द्वयो स्त्रीपुरुषयो- नैष्ठिकस्योऽङ्गः। निष्ठैव दाम्पत्यमूलम्। इयं निष्ठाऽप्युभयपक्षीयैव। यथा पत्न्या निष्ठा पतिं प्रत्यपेक्ष्यते तथैव पत्नीं प्रति पत्युरपि। एवं हि दाम्पत्ये न कोऽपि किमपि कथमप्यनुगृहणात्युपकरोति वा। आत्मकर्तव्यनिर्वहणे दाम्पत्योचितनिष्ठा परिपालने वा कीदृश उपकारभावः? कीदृशी अधमर्णोत्तमर्णता वा?²⁶”

अनेन प्रतीयते समाजे प्रचलिता यौतुकप्रथा एका कुरीतिरस्ति। एतादृशीं कुरीतिं संस्कृतगद्यरचनाकाः भर्त्सयन्ति। तत्र दिव्यज्योतिनामकोपन्यासे कविः कथयति- सम्प्रति विपण्यां वरस्य विक्रयो भवति। धनलोलुपाः वधूनां हत्यां कुर्वन्ति। अनेकाः कन्यकाः धनस्याभावे अविवाहिताः सन्ति। सर्वत्र धनस्याह्वानं भवति। स्वातिः यदा विवाहस्य योग्या भवति, तदा वाजपेयीमहोदयः तस्याः विवाहार्थं चिन्तयति। स यौतुकप्रथायाः निदानं कथं करिष्यति? यदुक्तं कविना-

“अहं तु त्रस्तो जातः कियत्यः रुढयोऽस्माकं समाजे सन्ति विविधाः अनावश्यकः प्राचीनाः जीर्णाश्च परम्पराः अद्यापि जीवन्ति, त्रासयन्ति जन्मनः मृत्युपर्यन्तं विविधाः संस्काराः क्रियन्ते, इदानीं संस्कारपण्डितो न जानाति मत्रान्, न च तेषामर्थान्, प्रायः स तान्, अशुद्धरीत्या उच्चरित किन्तु तस्य कर्मकाण्डे धनस्य प्रतिशतं वृद्धिमुपगच्छति। उद्वाहेषु तु वराणां साक्षात् विक्रयो जायते, तदापि धनलोलुपै वरपितृभिः अनुदिनं बालानां वधः क्रियते न जाने कियत्यः कुसुम पेलवाः सुशिक्षिता, कण्ठकोकिलाः बालाः अविवाहिताः स्वपितृषु भाररूपे गृहे-गृहे तिष्ठन्ति, तत्र कुत्रापि गाम्यते सैव कथा। उद्वाहाय धनं धनम्।²⁷”

आधुनिकसमाजस्य गृहे-गृहे ग्रामे-ग्रामे नगरे-नगरे प्रचलितस्य यौतुकस्य पीडां कविः संस्कृतोपन्यासमाध्यमेन कथयति- “कीदृशोऽयं संसारः कीदृश्यः समाजस्य परम्परा। मया कन्यायाः उद्वाहः कृतः प्रीत्या धनं प्रदत्तम्, प्रतिष्ठापि प्रदत्ता, तदापि सन्तोष नास्ति न इमे मानवाः, साक्षात् पशवः सन्ति, भगवन् अस्य समाजस्य कथमुद्धरो भविष्यति। ब्राह्मणाः ब्रह्मवेत्तार उच्यन्ते, उच्चजातीयाः प्रतिष्ठिताः ज्ञायन्ते, किमियमेव तेषामुच्चता, किमिदमेव तेषामुन्नतत्वम्। चास्मिन् समाजे प्रीतिः नास्ति, सहयोगः नास्ति, मानवता नास्ति, कीदृशः स सभ्यः समाजः? अयमुन्नतः समाजः नहि-नहि

अयं तु महावनतः समाजः। अयं गर्तं पतितः। गताः ताः परम्पराः याभिः अयं पूज्य आसीत्। इमे जनाः समाजस्य कलङकरूपाः। एवं चिन्ताकुलः स गृहं प्राप्तः।²⁸”
अपि च तत्रैव-

“जनाः कथयन्ति- यौतुकमेकम् असामाजिकं वस्तु, किन्तु यौतुकस्य प्रदानानन्तरमपि ईदृशः व्यवहारः तत्र न सा कन्याः नात्मजा मदीया सा कुसुमपेलवा, मम नेत्रयो पुत्तलिका पशुतुल्या गण्यते। भयंकारी त्रुटिः मया कृता यद् एतादृशाः सम्बन्धिनः चिताः। विवाहात् अस्मात् तु सा अविवाहितैव ससुरवा आसीत् किं ब्रवीमि, मदीया एव त्रुटिः।²⁹”

आधुनिकसंस्कृतगद्यसाहित्यानामनुशीलनेन प्रतीयते यत् यौतुकप्रथा कस्यापि एकस्य मनुष्यस्य कृतं नापितु सम्पूर्णराष्ट्रस्य, इतिहासस्य, संस्कृतेश्च कृते कलङकमयी वर्तते। अस्याः प्रथायाः उन्मूलनं कोऽपि एकः मनुष्यः न कर्तुं पारयिष्यति, अपितु सम्पूर्णः समाजो हि अस्यां दिशि प्रयासं करिष्यन्ति। इयं समस्या अस्माकं वर्तते निदानमपि वयं करिष्यामः, न तु कोऽपि देवपुरुषः अत्रागत्वा करिष्यति। आधुनिकसंस्कृतगद्यकाराः समवेतस्वरेण स्वकीयकाव्यमाध्यमेन कथयन्ति-

“आधुनिके युगे सार्वजनिकं कार्यं सर्वे मिलित्वा कर्तव्यम्। भवन्तः सर्वे त्यागशालिनः, भवन्तः बुद्धिमन्तः, कथं न भवद्भिः तटस्थबुद्ध्या विचार्यते, अहं युवकान् अत्रत्यान् पृच्छामि, कः तत्तास्ति यः यौतुकम् विनैव विवाहं करिष्यति, इमे युवकाः एव भाविनः कालस्य नागरिकाः, इमे एव भारतस्य कर्णधाराः, आयान्तु उत्तिष्ठन्तु, एकेन स्वरेण कथयन्तु इतः परं न यौतुकम् ग्रहीष्यामि। आशास्यते भवतां सङ्कल्पः समस्यायाः निदानं करिष्यन्ति।³⁰”

“वर्तमानसमाजे यौतुकप्रथायाः एकः विकरालरूपो दृश्यते। चतुर्दिक्षु एतस्याः प्रथायाः आर्तनादं श्रूयते। अनेकाः कन्यकाः मरणशय्यां प्राप्नुवन्ति।³¹” ‘त्यागी’ नामककथायाम् अस्य विषयस्य वर्णनं प्राप्यते। यथा-

‘पुत्रजनकानां सौभाग्यसन्दर्भे वधूचयनं नाम यथा कथंचित् धनसंग्रहः।³²’

अपि च ‘मूको बधिरश्च’ नामककथायां यौतुकप्रथायां वर्णनं प्राप्यते-

“चिराचरितरीत्या कन्यासम्प्रदानार्थं भृशं हि प्रयत्नः क्रियतेऽस्माकं देशे। वरस्य वरपक्षीयाणाञ्च छन्दोऽनुवर्तनार्थम् अर्थस्य सामर्थ्यस्य च यथेष्टव्ययः क्रियते।³³”

किञ्च-

“कन्यापक्षतः धनधान्यमपि मिलिष्यति। कन्यायाः पितुः धनं प्राप्य किञ्चित् कालं यावत् मानवोचतजीवनं यापयिष्यामि।³⁴”

वर्तमाने समये सम्पूर्ण समाजः यौतुकसमस्याग्रस्तो वर्तते। अद्य यौतुं बिना कुलीन-सुशिक्षितस्य सदाचारिणो वरस्य प्राप्तिर्न भवति। एतादृशं चित्रणं ‘सापराध’ नामक- कथायां दृश्यते-

“अद्यत्वे कुलीनाः सुशिक्षिताः दीक्षिताः सदाचारिणो वशः प्रभूत यौतुकदानेन बिना नोपलभ्यन्ते।³⁵”

यदि सम्प्रति काऽपि कन्या स्वपितृपक्षतः समये समये यौतुकम् न आनयति, तर्हि तस्याः पतिगृहे सर्वदा कलहेन, प्रताडितेन साकम् अभिशप्तजीवनं यापयति। अस्य मार्मिकं वर्णनं ‘सुखवासी’ नामककथायां दृश्यते-

“तदानीं मद्यपा वरयात्रिणः अभ्यर्थनात्रुटिमाधारीकृत्य वरपक्षजनश्च यौतुकविषयमाश्रितकन्यापक्षजनै सह कलहरता आसन्।³⁶”

अतः समाजस्य सर्वाङ्गीणविकासाय अस्याः प्रथाया उन्मूलनस्य परमावश्यताऽस्ति। मानवसमाजस्य इतिहासे इयम् अमानवीया यौतुकप्रथा अशान्तिरूपेण बहुजीवनादीनां विनाशस्य कलङ्कितप्रथा वर्तते। अतः समाजे अस्याः कुरीतिप्रथायाः सर्वदा त्यागो भवेत्।

सन्दर्भ सूची:

- 1 मनुस्मृतौ,
- 2 समाजशास्त्र, एम.एल.गुप्ता, डी.डी.शर्मा, पृष्ठ - 4
- 3 "Max Weber Theory of Social & Economic Organization. Page 80.
- 4 मनुस्मृतौ,
- 5 समाजशास्त्र, एम.एल.गुप्ता, डी.डी.शर्मा, पृष्ठ - 4
- 6 अकृतार्थम् अभिभावकत्वम्, कथासप्तकम्, डॉ.नलिनी शुक्ला, पृष्ठ- 116-117
- 7 श्रावणस्य प्रथमदिवसे, डॉ. नारायणदाशः, पृष्ठ-128
- 8 वामन शिवराम आपटे, संस्कृत हिन्दीशब्दकोष, पृष्ठ-882-83
- 9 डॉ. राधावल्लभ त्रिपाठी, अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रे, पृष्ठ-03
- 10 तत्रैव, पृष्ठ-04
- 11 ऋग्वेदे, 8/53/4
- 12 तत्रैव, 10/85/24
- 13 तत्रैव, 10/85/46
- 14 शतब्राह्मण, 5/2/1/10
- 15 तैत्तिरीय ब्राह्मण, 2/2/2/6
- 16 ऋग्वेदे, 8/33/19
- 17 इक्षुगन्धा, पृष्ठ-50
- 18 अपराजिता, डॉ. वीणापाणि पाटनी, पृष्ठ-19
- 19 दिव्यज्योतिः, पृष्ठ-77-78
- 20 विस्फोटे, डॉ. परमानन्दशास्त्री, पृष्ठ-70
- 21 व्यमोहः, पृष्ठ-30
- 22 पतिज्ञापूति, पृष्ठ-34
- 23 जराः, डॉ. परमानन्दशास्त्री, पृ. 68
- 24 दिव्यज्योतिः, पृ. 28
- 25 रङ्गडा, पृ. 36
- 26 रङ्गडा, पृ. 37
- 27 दिव्यज्योतिः, पृ. 10
- 28 दिव्यज्योतिः, पृ. 21
- 29 तत्रैव, पृ. 23
- 30 दिव्यज्योतिः, पृ. 104
- 31 गुञ्जाकथा, डॉ. केशवदाशः, पृ. 143
- 32 त्यागी कथा, उर्मिचूडाकथासंग्रहः, डॉ.केशवदाशः, पृ. 66
- 33 मूको बधिरश्च कथा, पृ. 194
- 34 सहयात्री कथा, श्रीधरप्रसादपन्तः, पृ. 119
- 35 सुखवासी कथा, डॉ. केशवचन्द्रदाशः, पृ. 75
- 36 सापराध कथा, गणेशरामशर्मा, पृ. 37

साहित्यवाङ्मये रसविमर्शः

डॉ. रामरतनखण्डेलवालः

डॉ. रितेशकुमारः

श्रीरा.श्रीवै.संस्कृतमहाविद्यालयः हरिद्वारम्

संस्कृतसाहित्यस्य स्वरूपम्— समाजस्य दर्पणः खलु साहित्यम्। समाजस्य उत्थान-पतनसमृद्धीनां ज्ञानस्य प्रमुखसाधनं तत्कालीनसाहित्यमेव भवति। साहित्यं संस्कृत्याः अपि प्रधानवाहनं विद्यते। यदि संस्कृतौ आध्यात्मीकीनां भावनानां प्रधानता विद्यते तदा अस्य देशस्य आहोस्वित् जात्याः साहित्यमपि आध्यात्मिकताविहीनं न दरीदृश्यते। हितेन रसेन वा विगलितवेद्यान्तरज्ञानबलेन सह युक्तं सहितम्, तस्य भावः साहित्यम्। सामाजिकभावनानां सामाजिकविचाराणां च अभिव्यक्तेः हेतोः यदि साहित्यं समाजस्य दर्पणोऽस्ति तदा सांस्कृतिकाचाराणां विपुलप्रचारेण साहित्यं संस्कृत्याः वाहनं खलु। संस्कृतभाषा भारतस्य अपूर्वो निधिः। संस्कृतसाहित्यं भारतीयसमाजस्य भव्यविचाराणां रुचिरदर्पणः विद्यते। भर्तृहरिणा साहित्यसंगीतविहीनः पशुः कथितः—

साहित्यसङ्गीत— कलाविहीनः साक्षात् पशुः पुच्छविषाणहीनः।¹

कवेः प्रतिभाप्रसूतं किमपि विलक्षणं शब्दार्थयोजनात्मकं कर्म एव काव्यम्। अत्र कवेः सङ्केतः तानि मञ्जुलकाव्यानि प्रति विद्यते येषु शब्दार्थयोः अनुरूपं सन्निवेशं वर्तते। कविः विल्हणः कथयति—

साहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्थं काव्यामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः।

यदस्य दैत्या इव लुण्ठनाय काव्यार्थचौराः प्रगुणीभवन्ति ।।²

साहित्यशब्दस्य प्रयोगः संकुचितार्थे काव्यनाटकादिकृते भवति परं व्यापकार्थे कस्यामपि विशिष्टभाषायां निबद्धाः ग्रन्थाः साहित्यमिति कथ्यते। वैदिककालादयं संस्कृतवाङ्मयं सर्वतोदिकं प्रवर्तते प्रवर्धते च। जीवनोपयोगि न तत् किमप्यङ्गं यन्नात्र गवेषितं, परिशीलितं, विवेचितं च। वेदाः, उपनिषदः, दर्शनानि, साहित्यशास्त्रम्, व्याकरणयुर्वेद—धनुर्वेद—नाट्यशास्त्र—धर्मशास्त्र—गणित—ज्योतिष—वास्तुशास्त्रादिकं संस्कृतवाङ्मयस्य सर्वाङ्गीणत्वं समर्थयन्ते। वैदिकं साहित्यं, गद्य—पद्य—गीतिप्रभेदेन त्रिधा विभज्यते। लौकिकं साहित्यं गद्य—पद्य—चम्पूभेदेन त्रिविधमुपलभ्यते। पद्यात्मकं काव्यं गुरुलघुभेदेन महाकाव्य—काव्य—गीतिकाव्यादिभेदमश्नुते। गद्यात्मकं काव्यं कथाख्यायिकाभेदेन द्विविधम्। दृश्य—श्रव्यत्वभेदेन काव्यं द्विविधम्। काव्य—महाकाव्यादिकं श्रव्यम्। दृश्यन्तु रूपककाव्यम्। नाटक—प्रकरण—भाण—व्यायोग—समवकार— प्रहसनादिभेदेन तद्विधा विभज्यते। उपरूपकाणाम् अष्टादशभेदाः। वैदिकसाहित्ये श्रौतसूत्रं, धर्मसूत्रं, गृह्यसूत्रं, सर्वमपि पाणिनीयमन्यच्च व्याकरणं, सर्वाणि च दर्शनानि, सूत्रपद्धतिमाश्रित्यैवावतिष्ठन्ते। सूत्रपद्धतेः विशदीकरणार्थं भाष्याणां, भाष्योपभाष्याणां महती परम्परा, या अनुदिनं प्रवर्धत एव।

संस्कृतवाङ्मयं एव संस्कृतसाहित्यं खलु। संस्कृतसाहित्यस्य सर्वप्रथमग्रन्थस्य निर्माणो अष्टादशसहस्राणि वर्षाणि पूर्वमभवत्। ततः प्रभृति एव संस्कृतसाहित्यस्य धारा विच्छिन्नगत्या प्रवहति। अन्यसाहित्यानाम् इतिहासानाम् अध्ययनेन एवं प्रतीयते यत् साहित्यम् अनुकूलपरिस्थितौ विकसति परं विषमावस्थासु तस्य प्रवाहः मन्दीभवति। परं संस्कृतसाहित्ये अयं दोषः न परिलक्ष्यते। संस्कृतसाहित्यस्य धारा अविच्छिन्नरूपेण प्रवहति। यथा—प्रथमं वेदाः, वेदानामनन्तरं ब्राह्मणग्रन्थाः, ब्राह्मणग्रन्थानामनन्तरमारण्यकाः, आरण्यकानामनन्तरमुपनिषद्ग्रन्थाः, उपनिषदामुपरान्तं

¹ भर्तृहरिकृतम् नीतिशतकम्

² कुवलयानन्द 73

रामायणमहाभारतपुराणानि, पुराणानामनन्तरं काव्यनाटकगद्यपद्यकथाख्यायिकास्मृतिग्रन्थानां निर्माणोऽभवत्। अविच्छिन्नतादृष्ट्या अपि इदं साहित्यं नितान्तमहत्त्वपूर्णम्। संस्कृतसाहित्यं सर्वाङ्गीणं खलु। धर्मार्थकाममोक्षमानवजीवनस्य चतुर्णां पुरुषार्थानां वर्णनं अस्मिन् साहित्ये विस्तारेण उपलभ्यते। संस्कृतसाहित्ये धार्मिकग्रन्थैः सह विज्ञान-ज्योतिषवैद्यकस्थापत्यपशुपक्षीसम्बन्धिलक्षणग्रन्थानामपि प्राचुर्यम् अवलोक्यते। वस्तुतः प्रेयशास्त्रश्रेयशास्त्रयोः उभयोरपि रचना संस्कृतवाङ्मये उपलभ्यते। धार्मिकदृष्ट्यापि संस्कृतसाहित्यस्य गौरवम् अक्षुण्णं वर्तते। वेदोऽखिलो धर्ममूलम् वेदार्णवात् ज्ञानस्य धर्मस्य च विमलधाराः विभिन्नपथैः न केवलं भारतवर्षस्य अपितु सम्पूर्णजगतः भूस्थलानि उर्वराणि कुर्वन्ति। इत्थं न केवलं भारतवर्षाय अपितु अन्यदेशेभ्योऽपि धार्मिकदृष्ट्या संस्कृतवाङ्मयस्य अनुशीलनम् आवश्यकं वर्तते। अद्यापि गीतारामायण-महाभारतादीनां देशव्यापी प्रचारो दरीदृश्यते। अस्माकं जीवने जन्मतः मृत्युपर्यन्तं नामकरणतः श्राद्धपर्यन्तं विभिन्नाः संस्काराः अन्यधार्मिककृत्याणि च संस्कृतभाषायामेव सम्पन्नानि भवन्ति। संस्कृतम् अस्माकं सांस्कृतिकी भाषा विद्यते। जैनग्रन्थाः अपि अस्यां भाषायामेव प्राप्यन्ते। भारतस्य प्राचीन इतिहासस्य सम्यक्पर्यालोचनं संस्कृतवाङ्मयस्य अध्ययनं विना असम्भवमेव। प्राचीनस्य शिलालेखस्य, भारतीयपुरातत्त्वस्य च ज्ञानं संस्कृतसाहित्यस्य ज्ञानं विना न सम्भवति। कस्यापि समाजस्य साहित्यं तस्य संस्कृत्याः द्योतकं भवति।

रसस्य स्वरूपम्- रस्यते आस्वाद्यते इति रसः। आनन्दो हि काव्यस्य चरमं प्रयोजनम्। आनन्दानुभूतिश्च रसास्वादमूला। रसास्वादनादेव आनन्दावाप्तिः। अत्र आनन्दस्य साधनं भवति रसः। मम्मटाचार्यो वदति-**सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादन-समुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दम्**³ सद्यः परनिर्वृतये इत्यादयः व्याचष्टे। रसस्य विलक्षणमभिव्यंजनमेव मनुष्यान् रजस्तमसोः परस्ताद् विराजमानमानन्दमास्वादयति। अयं रसशब्दः वैदिकसाहित्येऽपि मिलति। यथा-**दधानः कलशे रसम्**⁴, तैत्तिरीयोपनिषदि-**रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति**⁵ वाल्मीकिरामायणेऽपि **रसानामुल्लेखोऽस्ति-रसैः शृङ्गारकरुणारौद्रवीरभयानकैरिति**⁶। आचार्यराजशेखरः काव्यमीमांसायाः काव्यशास्त्रीयग्रन्थस्य काव्यपुरुषोत्पत्तिनिरूपणस्य अवसरे रसस्वरूपं निरूपयन् कथयति यत् शब्दार्थौ ते शरीरं, संस्कृतं मुखम्, प्राकृतं ते बाहुः, जघनमपभ्रंशः, पैशाचं पादौ, उरो मिश्रम्, समः प्रसन्नो मधुर उदार ओजस्वी चासि। उक्तिचणं ते वचो, रस आत्मा, रोमाणि छन्दांसि, प्रश्नोत्तर-प्रवहिलादिकं च वाक्केलिः, अनुप्रास-उपमादयः च त्वाम् अलंकुर्वन्ति।⁷ पीयूषवर्षः चन्द्रालोकस्य षष्ठे मयूखे रसस्वरूपं परिभाषयन् सर्वप्रथमं रसाङ्गभूतानां विभावादीनां निरूपणं करोति। आचार्यजयदेवः कथयति आलम्बनोद्दीपनात्मा अर्थात् लोके कार्यकारणप्रकरणे यं कारणसंज्ञया कथयन्ति तत् कारणं काव्ये विभावसंज्ञया अभिहितं भवति। यतोहि काव्ये यानि वस्तूनि वर्णितानि भवन्ति तानि सर्वाणि लोकस्थानि कार्याणि भवन्ति। उदाहरणार्थं लोके कस्यचित् नायकस्य मनसि रत्यादि विषयेषु नायिका कारणं भवति। काव्ये वर्णिता इयं नायिका नायकस्य कृते आलम्बनविभावः कथ्यते। अयम् विभावः आलम्बन उद्दीपत्वेन द्विधा भवति। शृङ्गारादि रसेषु नायकादि आलम्बनविभावो भवति चन्द्रिका, उपवनं, निर्जनं वनं च उद्दीपविभावो भवति। लोके यानि कार्याणि भवन्ति तानि सर्वाणि कार्याणि काव्ये अनुभावाः कथ्यन्ते। लौकिकसहकारि कार्याणि अपि

³ काव्यप्रकाशः 1/2

⁴ ऋग्वेदस्य 9/63/13

⁵ तैत्तिरीयोपनिषदि 2/7

⁶ वाल्मीकि रामायणस्य 2/7

⁷ आचार्यराजशेखर कृत काव्यमीमांसा, काव्यपुरुषोत्पत्तिः, प्रसंगः।

अलौकिकव्यभिचारिसंज्ञां प्राप्नुवन्ति। काव्ये अश्रुपातादयः अनुभावाः कथ्यन्ते चिन्तावेगादयः व्यभिचारिभावाः कथ्यन्ते इति। अयम् अनुभावो अपि स्वाभाविकः औपाधिकभेदेन द्विधा भवति। अयं स्वाभाविकः अनुभावः सात्त्विकानुभावत्वेक कथ्यते। औपाधिकः अनुभावः तु केवलं अनुभावः इति कथ्यते। स्वाभाविकः अनुभावः अपि स्तम्भः स्वेदः रोमांचः, स्वरभंगः, वेपथुः, वैवर्ण्यम्, अश्रुः प्रलयभेदेन अष्टधा भवति। औपाधिकः अनुभावः स्मितः, गीतः कटाक्षः भुजक्षेपः, हुंकृतिः, अनुमोटनः, जृम्भादयभेदेन अष्टधा भवति।

ते स्तम्भस्वेदरोमांचाः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः।

वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः॥

स्मितं गीतं कटाक्षश्च भुजक्षेपश्च हुंकृतिः।

तदनुमोटनं जृम्भादिश्चानुभावः प्रकीर्त्यते॥⁸

वस्तुतः विभावादयः रसरूपे परिणताः भवन्ति। यथा दुग्धं दधिरूपे परिणतं भवति, परन्तु तथापि व्यवहारदशायां विभावद्वारा सहृदयस्य हृदयस्थिते विभावाः कारणरूपेण उत्पन्नाः भवन्ति, अनुभावद्वारा उत्पन्नं भावं व्यक्तं क्रियते, व्यभिचारिभावाः उत्पन्नं व्यक्तं भावं परिपुष्टं कुर्वन्ति। विभावादि निरूपणानन्तरं आचार्यपीयूषवर्षः कथयति—

गलद् वेद्यान्तरोभेदं हृदयेष्वजडात्मनाम्।

मिलन्मलयजालेप इव आह्लाद विकासयन्॥

काव्ये नाट्ये च कार्ये च विभावाद्यैः विभावितः।

आस्वाद्यमानः एकतनुः स्थायिभावो रसः स्मृतः॥⁹

श्रव्यकाव्यं दृश्यकाव्यं नाट्यचित्रं च श्रवणेन दर्शनेन काव्यभावानां परिपक्वानां सहृदयानां हृदयेषु चन्दनलेपवत् आह्लादस्य विकासं कुर्वन्, विगलिते वेद्यान्तररूपे विभावादिभिः विभावितः एकतनुः आस्वाद्यमानः स्थायिभावः रसः कथ्यते। अत्र कथनस्याभिप्रायो वर्तते यद् अयं भावः—स्थायिभावो रसो भवतीति प्रथमः कल्पः। न केवलं स्थायिभाव एव रसः अपितु विभावाद्यैः विभावितः सन् स्थायिभावो रस इति द्वितीयः कल्पः। यथा न केवलं शर्करा, न तु केवलं जलमेव रसो भवति लोके अपितु शर्करा मिश्रितमेव जलं रसरूपतां याति तथैव न केवलं स्थायीभाव एव रसः, न तु केवलं विभावादिरेव, अपि तु विभावादिभिः विभावितः रत्यादिस्थायिभावो रसो भवति। शकाव्ये नाट्येश इत्यादयस्तु तेषां विभावादीनामलौकिकत्वसाधकाः। लोके कारण—कार्य—सहकारिकारणपदैरुच्यमाना एव काव्यादौ अलौकिकीं संज्ञामाप्त्वा विभावादिपदैरुच्यते। रसस्यानुभूतिस्तु न सर्वेषां भवति, अपि तु सहृदयानामेव श्रीत्रियजरन्मीमांसकानां तु न भवत्येव रसानुभूतिरिति स्पष्टयितुमुक्तम्—अजडात्मनां हृदयेषु इति। मतो यावदन्यस्य वस्तुनः प्रतीतिर्धाविष्यति तावद्रसस्यानु भूतिर्नैव भवितुमर्हति। एवमे यथा ब्रह्मसाक्षात्कारे विगलितवेद्यान्तरत्वमावश्यकं तथैव रसानुभूतावपि। आस्वाद्यमानतामात्रमस्य तनुरिति। अतएवोक्तं साहित्यदर्पणे—लोकोत्तरचमत्कारप्राणः। एवं च काव्यनाट्यश्रवणदर्शनान्तरं सहृदयहृदयेषु विगलितवेद्यान्तरानन्दप्रकाश कश्चमत्कारः विभावादिभिरास्वाद्यतां नीयमानः इत्यादिः स्थायिभावो रस इति।

नन्वेवं रसं प्रति विभावादीनां कारणतोक्ता स्यादिति चेन्न, विभावादीनामेव दध्यादिन्यायेन रसत्वेन परिणतेः। यथा दुग्धमेव दधिरूपतया परिणतं जायते तथैव विभावादय एव स्थायिभावसंवलितः रसरूपतां यान्ति। एवं न विभावादयः कारणानि न च रसस्तेषां कार्यमिति। ननु विभावादीनां रसं प्रति कारणताभावे रसविभावाद्योः प्रकाश्यप्रकाशकभाव एव स्वीकरणीय इति चेन्न विभावादीनामेव रसरूपतया परिणतेः रसविभावाद्योरपृथग् भावात्। अर्थात् प्रकाश्यप्रकाशकयोः पार्थक्यं भवति। यथा दीपो घटस्य प्रकाशकः, किन्तु दीपः पृथक् घटस्तु पृथक् भवति। घटस्य सत्ता पूर्वत एव सिद्धा भवति

⁸ आचार्य पीयूष वर्ष कृतस्य चन्द्रालोकस्य षष्ठे मयूखे

⁹ चन्द्रालोक 6/2, 3

किन्तु अन्धकाराच्छन्नत्वात् तन्न दृश्यते, दीपस्तं प्रकाशयति। रसस्तु पूर्वतः सिद्धो न भवति यो विभावादिभिः प्रकाशयेत्।

ननु लोके कार्यकारणभावात् पृथक् किमपि नास्ति सर्व कार्यकारणान्यतरमेव भवति, अतः रसविभावाद्योः कथं कार्यकारणपृथग्भाव इति चेदुच्यते—इदमेव रसरूपा लौकिकत्वमिति। लौकिकं कार्यकारणादि व्यपदेशं परित्यज्यालौकिकैः विभावादिभिः व्यपदेश्यैः जायमानत्वादपि रसस्यालौकिकत्वमिति। इदं च अस्य परमं वैशिष्ट्यम्। काव्यप्रकाशकारः मम्मटाचार्यः रसं परिभाषमाणः लिखितवान् यत्

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च,

रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः।

विभाव अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिणः

व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः।¹⁰

अर्थात् लोके रत्यादेः स्थायिभावस्य यानि कारणानि, कार्याणि, सहकारीणि भवन्ति, तानि यदि नाटकेषु अथवा काव्येषु प्रयुज्यन्ते। तर्हि क्रमशः विभावाः, अनुभावाः, तथा सञ्चारिभावाः कथ्यन्ते तथा स्तैः विभावाद्यैः व्यक्तः स्थायिभावः रस अभिधीयते।

भरतमुनेरपि इमे एव उद्गाराः सन्ति विभावानुभावव्यभिचारिभावसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः अर्थात् विभाव—अनुभाव व्यभिचारिभावानां संयोगेन रसस्य निष्पत्तिर्भवति।

विभावाः— रसस्य अनुभूतेः यानि कारणानि भवन्ति तानि विभावा इत्युच्यन्ते। अस्य द्वौ भेदौ भवतः —

(1) आलम्बन विभावः, (2) उद्दीपन विभावश्च।

आलम्बन—विभाव—यमवलम्ब्य वा आश्रित्य अर्थात् यस्य आलम्बनेन रसस्य उत्पत्तिर्भवति, स आलम्बनविभाव इति कथ्यते, यथा—नायकं दृष्ट्वा नायिकायाः मनसि एवं नायिकां विलोक्य नायकस्य मनसि स्थायिभावः रतिः उत्पद्यते तथा तौ उभावेव सन्दृश्य सामाजिकानामर्थात् दर्शकानां रसस्य (श्रृंगाररसस्य) अनुभूतिर्भवति।

उद्दीपन विभावः—शारद रात्रिः, रमणीयमुद्यानम्, निर्जनप्रदेशप्रभृतिभिः रतेः उद्दीपनं भवति। अतः इदम् उद्दीपनविभावः कथ्यते।

अनुभावः— यः वाण्याः अथवा अङ्गानाम् अभिनयेन रत्यादेः स्थायिभावस्य आन्तरिक अभिव्यक्तिरूपमर्थं बाह्यरूपेण अनुभवति, स अनुभाव— नामधेयेन ज्ञायते।

व्यभिचारी—भावः— ये रसेषु अनेकैः रूपैः विचरन्तः रसान् पुष्टान् विधाय आस्वादनयोग्यान् विद्धति। ते व्यभिचारिभावाः अभिधीयन्ते। एतेषां संख्या त्रयस्त्रिंशत् अभिमता विद्यते। वस्तुतः यदा वयं भरतमुनिकृतस्य रसनिरूपणस्य चर्चा कुर्मः तदा भट्टलोल्लटस्य आचार्यशंकुकस्य भट्टनायकस्य अभिनवगुप्तसम्मतस्य रससिद्धान्तस्य चर्चा तु आयाति एव।

भट्टलोल्लटकृतरससिद्धान्तः भरतमुनेः रस निष्पत्ति विषयकस्य सूत्रस्य समधिकं समीपं प्रतीयते। मीमांसा दर्शनानुयायी भट्टलोल्लटः मनुते। ललनादि आलम्बनविभावैः, उद्यानादि उद्दीपनविभावैः रत्यादिः स्थायिभावः समुत्पन्नोऽभूत्। रत्यादीनामुत्पत्तेः कार्यभूतकटाक्ष भुजाक्षेपादि अनुभावैः प्रतीतः अर्थात् प्रतीतियोग्यः कृतः, एवं सहकारिरूप—निर्वेदादि— व्यभिचारिभावैः सम्पुष्टः मुख्यरूपेण अनुकार्य समादौ तथा तेषां स्वरूपस्य अनुकरणेन नटोऽपि आरोप्यमाणः रस इत्युच्यते। भावोऽयं विद्यते यद् विभावानुभावानाम् एवं संचारिभावानां स्थायिभावेन (अथवा स्थायिभावैः) संयोगे सम्पन्ने सति अनुकार्यरामादौ अथवा सीतादौ रसस्य उत्पत्तिर्भवति। विभावाः राम—सीतादिषु रसमुत्पादयन्ति (जनयन्ति)। कटाक्ष भुजाक्षेपादि—अनुभावाः उत्पन्नं रसं बोधयन्ति तथा निर्वेदादि—व्यभिचारिभावाः रसं पुष्यन्ति (रसपुष्टिं कुर्वन्ति)। रामादेः स्वरूप—अनुकरण (धारण) कारणात् अनुकर्तरि अपि रामः मन्यते (स्वीक्रियते)। यथा सीत्यां रजताभावादपि दर्शकानां मनसि रजतस्य भ्रान्तिर्भवति, तथैव अनुकार्यगतरसस्य उपस्थितिः अभिनेतरि नास्ति तथापि सामाजिकस्य तस्य तद्रूपताकारणेन भ्रान्ति

¹⁰ काव्यप्रकाशः 4 / 27,28

भवति। अतः स्थायिभावैः सह विभावानाम् उत्पाद्य उत्पादकभाव सम्बन्धः, अनुभावानां गम्य-गमकभावसम्बन्धः तथा सञ्चारिभावानां पोष्य-पोषक भाव सम्बन्धः मन्यते।

शंकुकस्य रससूत्रमाधृतः सिद्धान्तः अनुमितिवाद नाम्ना ज्ञायते। अयम् आचार्यः मनुते यद् नटः प्राकृतिकरूपेण न कृत्वा कृत्रिमरूपेण भ्रूरूपेण-कटाक्षादेः अनुभावं प्रकाशयति, परन्तु तस्य अस्मिन् रूपेऽपि सत्यता भासिता भवति। तान् कृत्रिमान् अनुभावादीन् अवलोक्य सामाजिक नटे वस्तुतः अविद्यमानेऽपि तत्र रस अनुमीयते तथा स्ववासनायाः वशीभूतत्वात् सः अनुमीयमानः रसः आस्वाद्यते। यथा हि आचार्यमम्मटेन लिखितम्—

अयं राम एवास्ति—अथवा अयमेव रामः (सम्यक् प्रतीतिः)

अयः रामः नास्ति, एवमुत्तरकाले बाधे रामोऽयम् (मिथ्याप्रतीतिः)

स अयं राम इव अस्ति (सादृश्य प्रतीतिः)

अयं रामाऽस्ति न (संशयप्रतीतिः)

एतच्चतुर्प्रतीतिभ्यः पृथक् चित्रतुरगन्यायेन भविष्यमाणया पञ्चमप्रतीत्या ग्राह्ये नटे

दैवादहमद्य तथा चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च ।

अविरल विलोलजलदः कालः समुपागतश्चायम् ।¹¹

इत्यादि—काव्यानामनुशीलनेन तथा शिक्षाऽभ्यासेन सिद्धेन स्वअनुभावादि—कार्येण नटेनैव प्रकाशयमानाः, कृत्रिमाः सन्तोऽपि अकृत्रिमाः अवगम्यमानाः, विभावादिशब्दैः व्यवहियमाणाः, कारण—कार्य—सहकारिभिः सह गम्य—गमकभावरूपसम्बन्धेन, अनुमीयमाना अपि वस्तुसौन्दर्यकारणेन तथा आस्वादविषयत्वात् अन्यैः अनुमीयमान अर्थैः विलक्षणाः स्थायिरूपेण सम्भाव्यमानाः रत्यादयो भावाः यत्र न सन्तोऽपि सामाजिकानां संस्कारैः आस्वाद्यमानाः रस अभिधीयते। चित्रतुरगन्यायः—चित्रतुरगन्यायस्य व्याख्यां कुर्वन्

शंकुको लिखितवान् यद् यथा अश्वस्य चित्रं वीक्ष्य अयम् अश्वः एवं व्यवहियते, किन्तु इयं प्रतीतिः (1) न सत्या (2) न मिथ्या (3) न संशयरूपा, (4) न च सादृश्यरूपा एव वक्तुं शक्यते, अपितु इयं चित्रस्थतुरगे सम्भाव्यमाना बुद्धिः चतुर्विध बुद्धिभ्यः (प्रतीतिभ्यः) भिन्ना भवति। एवमेव नटे या रामस्य प्रतीतिः भवति। सा (1) सम्यक्, (2) मिथ्या, (3) संशय, (4) सादृश्य— एतच्चतुर्विध प्रतीतिभ्यो भिन्ना भवति।

भट्टनायकः रसानुभूतेः केन्द्रबिन्दुं सामाजिकमेव मन्यते। अयम् आचार्यः स्वीकरोति यद् रसस्य निष्पत्तिः न तु अनुकार्ये रामे भवति। न च अनुकर्तारं नटादौ जायते। अनुकार्यः अनुकर्ता च उभावेव तटस्थौ स्तः, वास्तविकतया रसानुभूतिस्तु केवलं सामाजिकस्य भवति। एषः भट्टनायको मनुते यद् रसः न उत्पद्यते, न अनुमीयते तथा न च अभिनवगुप्त—सम्मता अभिव्यक्तिः भवति, अपितु सामाजिकानां रसस्य भुक्तिर्भवति। अत्र न ताटस्थ्येन नात्मगतत्वेन रसः प्रतीयते, नोत्पद्यते, नाभिव्यज्यते अपितु काव्ये नाट्ये चाभिधातो द्वितीयेन विभावादिना साधारणीकरणात्मना भावकत्वव्यापारेण भाव्यमानः स्थायी, सद सत्वोरेक प्रकाशानन्दमय संविद् विश्रान्ति सतत्त्वेन भोगेन भुज्यते, इति भट्टनायकः।

काव्ये अथवा नाटके अभिधायाः लक्षणयाश्च भिन्नविभावादीनां व्यापारेण साधारणीकृत स्थायिभावः सत्वगुणस्य उद्देकेण प्रकाश इव, आनन्दमयानुभूतेः स्थितिरिव भोजकत्वनामकव्यापारेण आस्वाद्यते। भावोऽयं यत् भावकत्वनामक व्यापारेण काव्यार्थः साधारणीकृतो भवति तथा शब्दस्य भोजकत्वनामक अपरोव्यापारः सामाजिकस्य रसस्य साक्षात्कारात्मकं भोगं कारयति। अतः वक्तुं शक्यते यद् भट्टनायकः अभिधायाः लक्षणाआदेः अतिरिक्तं भावकत्वमेवं भोजकत्वम् इति नवीन व्यापारद्वयस्य कल्पनां कृत्वा सामाजिकान् रसानुभूतिं कारयितुं प्रायतत। भट्टनायकस्य रसप्रतिपादनानन्तरं आचार्याभिनवगुप्तस्य रससिद्धान्तः आयाति। अयं रससिद्धान्तः लोकप्रसिद्धो वर्तते। अभिनवगुप्तः एकः आलंकारिक आचार्य अस्ति। अनेन स्वपूर्ववर्तिनम् आचार्य—आनन्दवर्धनमाश्रित्य अभिव्यक्तिवादः प्रतिपादितः। अनेन मन्यते

¹¹ काव्यप्रकाशः चतुर्थ उल्लासः, शंकुकस्य रसव्याख्या

यन्नाट्यानुशीलनसमये स्थायिभावरूपचित्तवृत्तेः उदयस्य, विकासस्य तिरोभावस्य च कारकानि कारणानि, कार्याणि तथा सहकारीणि काव्यवैलक्षण्यस्य कारणानि स्वनामानि कारण कार्य सहकारीणि परित्यज्य विभाव अनुभाव संचारिभावाः कथ्यन्ते। एभिः विभावादिभिः प्रतीति- योग्यानि भूत्वा रसरूपेण अभिव्यज्यन्ते। एतेषां विभावादीनां विषये इदं वक्तुं न शक्यते यद् इमे मदीया एव, शत्रोः एव सन्ति, अथवा तटस्थस्यैव सन्ति। एतद्विपरीतम् इमे न मदीयाः, शत्रोः नैव, अथवा तटस्थस्य नैव सन्ति इदमपि न वक्तुं शक्यते। आलम्बनरूपेण आत्मनः स्वीकृतत्वात् लज्जा अनुभविष्यते। शत्रोः कथनेन द्वेषः मंस्यते तथा तटस्थस्य इति अभिधानेन तं प्रति औदासीन्यं भविष्यति। एषां परित्यागेन अस्माकं विभावादिभिः सह सम्बन्धेऽपि न भविष्यति। एवमेव विभावादि-अभिधानैः विख्यातैः कारणादिभिः दर्शकानां चित्तवृत्तौ वासनारूपेण विद्यमानाः रत्यादयः स्थायिभावाः रसरूपेण अभिव्यज्यन्ते। मम्मटस्य शब्दैः भावोऽयं विद्यते यत्सामाजिकानां हृदयेषु वासनात्मकसंस्काररूपेण पूर्वत एव विद्यमानाः स्थायिभावाः काव्यश्रवणकाले, अथवा नाट्यदर्शन समये सीतादि-आलम्बनविभावैः, उद्यानादि-उद्दीपनविभावैः, कटाक्षभुजा-क्षेपादि अनुभावैः तथा निर्वेदादि-संचारिभावैः सहकारिभिः कारणैः व्यंग्य-व्यञ्जक-सम्बन्धेन संयुक्ताः सन्तः साधारणीकरणद्वारा रसरूपेण अभिव्यज्यन्ते। एषाऽभिव्यक्तिः समीचीन तथा तथैव भवति यथा मृत्तिकायाः घटे पूर्वतः एव विद्यमानः गन्धः जलस्य संयोगं प्राप्य प्रकटितो भवति। आचार्यपीयूषवर्षः शृंगारतः शान्तरसपर्यन्तं नवरसान् स्वीकरोति-

अनुभावैः कटाक्षाद्यैरुन्मादाद्यैर्यथाक्रमम् ।
 सम्भोगो विप्रलम्भश्च शृङ्गारो द्विविधो मतः ॥
 हासस्थायी रसो हास्यो विभावद्यैर्यथाक्रमम् ।
 वैरूप्यफुल्लगण्डत्वावहित्थाद्यैः समन्वितः ॥
 अभीष्टविप्रयोगाश्रु-पातग्लान्यादिभिः क्रमात् ।
 विभावाद्यैर्युतः शोक-स्थायी स्यात्करुणो रसः ॥
 क्रोधस्थायी रसो रौद्रो विभावाद्यैः समन्वितः ।
 मात्सर्यहस्तनिष्पेष-संमोहाद्यैर्यथाक्रमम् ॥
 उत्साहाख्यस्थायिभावः प्रभावादिविभावभूः ।
 वीरोऽनुभावैः स्थैर्याद्यैर्भावैर्गर्वादिभिर्युतः ॥
 व्याघ्रादिभिर्विभावैस्तु वेपिताद्यनुभावभृत् ।
 भावैर्मोहादिभिर्युक्तो भयस्थायी भयानकः ॥
 स्थायी जुगुप्सा बीभत्सो विभावाद्या यथाक्रमम् ।
 अनिष्टेक्षणनिष्ठीव-मोहाद्या यत्र संमताः ॥
 अद्भुतो विस्मयस्थायी मायादिकविभावभूः ।
 रोमाञ्चाद्यनुभावोऽयं स्तम्भादिव्यभिचारिकः ।
 निर्वेदस्थायिकः शान्तः सत्सङ्गादिविभावभूः ।
 क्षमादिकानुभावोऽयं स्तम्भादिव्यभिचारिकः ॥¹²

साहित्यदर्पणे विश्वनाथः रसस्वरूपं प्रतिपादयति यद् रसो ब्रह्मास्वादसहोदरः-

वेदान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः ।
 स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रसः ॥¹³

कोऽयं रस इति जिज्ञासायामुच्यते-काव्यस्य पठनेन, श्रवणेन, नाटकस्य च दर्शनेन सहृदयानां हृदये विगलितवेदान्तरशून्यो य आनन्दोऽनुभूयते स एव रसपदवाच्य इति सार्वजनीनानुभवः। नाट्यशास्त्रकारेण भरतमुनिना प्रतिपादितमस्ति यत् रस इति कः पदार्थः? उच्यते आस्वाद्यमानत्वात्।

¹² चन्द्रालोक- 6/4-13

¹³ साहित्यदर्पणः 3/2

कथम् आस्वादयते रसः? यथा हि नानाव्यंजनसुसिद्धान्नं भुञ्जाना रसानास्वादयन्ति सुमनसः पुरुषा हर्षादींश्च अधिगच्छन्ति, तथा नानाभावाभि नयव्यंजितान् वागङ्गसत्त्वोपेतान् स्थायिभावान् आस्वादयन्ति सुमनसः प्रेक्षका हर्षादींश्च अधिगच्छन्ति।¹⁴ अत्र रसभावयोश्च परस्परं पोषकन्तम्। रसः सर्वेषां भावानां मूलम्, यथा बीजं वृक्षपुष्पादेः।¹⁵ कविराजविश्वनाथः कथयति—

विभावेनानुभावेन व्यक्तः संचारिणा तथा।

रसतामेति रत्यादिः स्थायीभावः सचेतसाम् ॥¹⁶

कथं रसनिष्पत्तिरिति जिज्ञासायां तेनोच्यते—विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रस— निष्पत्तिः। अत्र विभावाः कारणानि, अनुभावाः कार्याणि, व्यभिचारिणश्च सहकारिणः, इत्येषां संयोगाद् रसस्य निष्पत्तिः। अत्र निष्पत्तिः शब्दस्य व्याख्या चतुर्भिः विद्वद्भिः चतुर्धा प्रतिपादिता— (क) भट्टलोल्लटस्य—उत्पत्तिवादः। (ख) श्रीशंकुकस्य—अनुमितिवादः। (ग) भट्टनायकस्य—भुक्तिवादः। (घ) अभिनवगुप्ताचार्यस्य—अभिव्यक्तिवादः। विभावैर्विभावितोऽनुभावैरनुभावितो व्यभिचारिभिः संयुक्तो हि स्थायीभावो रसपदवाच्यः।

स्थायिन अविच्छिन्नप्रवाहरूपस्य रत्यादेः रमणीविषयकप्रीत्यादेः लोके व्यवहारे यानि कारणानि ललनादीनि आलम्बनकारणानि चन्द्रोदयादीनि उद्दीपनकारणानि। अथ च कार्याणि रत्यादिजन्यानि नायिकादिभेदेन नानाविधानि कटाक्षादीनि सहकारीणि रत्यादिकार्यस्य शीघ्रप्रतीतौ सहायकानि निर्वेदादीनि तानि नाट्यकाव्ययोः चेत् यदा निबध्यन्ते तत् तदा क्रमेण विभावानुभावव्यभिचारिणः कथ्यन्ते। विभावाः कारणरूपाणि, अनुभावाः कार्यरूपाणि, व्यभिचारिणः सहायकरूपाणि च इति स्पष्टार्थः। अतिसूक्ष्मरूपेणावस्थितान् रत्यादीन् विभावयन्ति आस्वादयोग्यतामानयन्ति इति विभावाः। तान्येव इत्यादीनि अनुभावयन्ति अनुभव— विषयतामापादयन्ति इत्यनुभावाः। रत्यादीनेव विशेषेण अभितः सर्वाङ्गव्यापितया कार्यं शरीरे चारयन्तीति व्यभिचारिणः। रसभेदान् स्पष्टीकुर्वन् रसगंगाधरः पण्डितराजजगन्नाथ आह—

शृंगार करुणः शान्तो रौद्रो वीरोऽद्भुतस्तथा।

हास्यो भयानकश्चौव भीमत्सश्चेति ते नवः॥¹⁷

केचिदाचार्याः शान्तं रसं न स्वीकुर्वन्ति। जगन्नाथ अस्य समाधानं कुर्वन् कथयति यन्नाटके शान्तरसस्य निषेधो मन्यते, पान्नु वयं तु नटे रसस्य स्थितिं नैव स्वीकुर्मः पुनः तस्य शान्त्या किं प्रयोजनम्?—

शान्तस्य समसाध्यत्वानटे च तदसम्भवात्।

अष्टावेव रसा नाट्ये, न शान्तस्तत्र युज्यते॥¹⁸

अतः रसाः नव एव भवन्ति एवञ्च तेषां नव एव स्थायिभावाः भवन्ति, क्रमशः रसानां परिचयः एवं वर्तते—

(1) शृंगाररसः (रतिः) — रतिस्थायिभावेन समन्वितस्य शृंगाररसस्य लक्षणं ददता पण्डितराजजगन्नाथेन विलिखितम् शस्त्रीपुंसयोरन्योन्यालम्बनः प्रेमाख्यचिह्नवृत्ति विशेषो रतिः स्थायिभावः अर्थात् स्त्री-पुरुषयोः पारस्परिकप्रेमनाम्नी या चित्तवृत्तिर्भवति, सा रति संज्ञक स्थायिभावोऽभिधीयते। शृंगाररसः संयोगस्य तथा विप्रलम्भस्य भेदाभ्यां द्विधा भवति — तत्र शृंगारो द्विविधः क्रमानुसारं वर्ण्यते। संयोग शृंगारः—रतिः यदा स्त्री-पुरुषयोः उभयोः संयोगकाले उपभुज्यते तदा तत्र संयोग शृंगारो भवति— रतेः संयोग कालावच्छिन्नत्वे प्रथमः। उदाहरणम्—

¹⁴ नाट्यशास्त्रम् अ 6

¹⁵ नाट्यशास्त्रम् अ 6/39

¹⁶ साहित्यदर्पणः

¹⁷ रसगंगाधरः प्रथममाननम्

¹⁸ रसगंगाधरः प्रथममाननम्

शयिता सविधेऽप्यनीश्वरा सफलीकर्तुमहो मनोरथान् ।

दयिता-दयिताननाम्बुजं दरमीलन्नयना निरीक्षते ॥¹⁹

उक्तोदाहरणे नायिका सम्मतरते: आलम्बन विभावो नायकोऽस्ति । एकान्त-स्थानादय उद्दीपनविभावाः । नायिकया नायकस्य मुखकमलस्यावलोकनम् अनुभावो विद्यते । लज्जा- औत्सुक्यादिना संयोगेन समन्वित श्रृंगार रसोऽभि व्यज्यते ।

विप्रलम्भ श्रृंगारः- यदा रतिः स्त्रीपुरुषयोः वियोगकाले उपभुक्ता न भवति, तदा विप्रलम्भश्रृंगारः संजायते-श्रवियोगकालावच्छिन्नत्वे द्वितीयेऽ उदाहरणम्-

वाचोमाङ्गलिकी प्रयाणसमये जल्पत्यनल्पं जने,

केलीमन्दिरमारुतायनमुखे विन्यस्तवक्राम्बुजा ।

निश्वासग्लपिताधरोपरिपतद् वाष्पार्द्रवक्षोरुहा ।

बाला लोलविलोचना शिव! शिवं! प्राणेशमालोकते ॥²⁰

एका सखी स्व-अपरसख्याः दयनीयां दशां विलोक्य मनसि चिन्तयति यदस्याः पति परदेशं गच्छति, शुभचिन्तकाः जनाः शोभनवचनानि वदन्ति: परन्तु इयं मुग्धा रतिमन्दिराणां वातायनेषु मुखकमलं निक्षिप्य उपविष्टाऽस्ते । तस्याः श्वासगतिः तीव्राऽस्ति, तस्मादस्या अधर-ओष्ठौ शुष्कौ संजातौ स्तः । तथा अधरेषु पतित्वा निम्नप्रदेश गामिन्या अश्रुधारया, तस्या उरोजी आद्रौ सम्भूतौ स्तः । शिव-शिव! एतां दुर्दशां प्राप्ता सा बाला चञ्चलनेत्राभ्यां स्वप्राणप्रियम् आलोकयति तस्याः यात्राकाले अश्रुपातजन्य- अपशकुनस्य बोधो न विद्यते । अत्र नायकः आलम्बनविभावः, अश्रुपात निःश्वास- अनुभावाः, विषाद-चिन्तावेग-व्यभिचारिभावानां संयोगात् नायिकायाः रतिः अभिव्यञ्जिता भवति, या वियोगकाले विद्यमानत्वात् वियोग श्रृंगारोऽस्ति ।

करुणरसः (शोक)- मृतत्व ज्ञानदशायां तु रतिपोषितस्य वैकल्यस्येति अर्थात् प्रेम पात्रस्य मरणे ज्ञाते सति स्त्रीपुरुषयोः वियोगसमुत्पन्ना व्याकुलता एव प्रधानाभवति तथा रतिर्भवति तत्पुष्टिकारिणी, एवंविधा दीप्तिरेव करुणरसो भवति ।

उदाहरणम्-

अपहाय सकलवान्धव चिन्तामुदवास्य गुरुकुलप्रणयम् ।

हा तनय? विनयशालिन? कथमिव परलोकपथितोऽभूः ॥²¹

अत्र स्वमृतपुत्रमवलोक्य पिता कथयति, हा! अतिविनीतपुत्र । त्वं सर्वबन्धूनां चिन्तां विहाय एवं गुरुकुलस्य स्नेहमपि विस्मृत्य कथं परलोकस्य पथिको जातः । अत्र मृतपुत्रः आलम्बनम्, उपस्थित बान्धवानां दर्शनादि उद्दीपनम्,- रोदनमनुभावः तथा दीनतादयः व्यभिचारिभावाः सन्ति । अतोऽत्र करुणो रसः ।

शान्तो रसः (निर्वेदः)- नित्यानित्य वस्तुविचारजन्मा विषयविरागाख्यो निर्वेदः । अर्थात् नित्यानित्यवस्तूनां विचारेण उत्पत्तिर्भवति, तद्विषय विरक्तिनाम्नी चित्तवृत्तिः निर्वेदः प्रोच्यते । उदाहरणम्

मलयानिल कालकूटयो-रमणीकुन्तलभोगिभोगयोः ।

स्वपचात्मभुवो निरन्तरा मम जाता परमात्मनि स्थितिः ॥²²

इयं कस्यापि आत्मज्ञानिनः उक्तिरस्ति- यन्मलयपर्वतस्य पवने विषे च, कामिनीनां केशकलापे सर्पस्य च फणे एवं चाण्डालकन्यायां तथा ब्रह्मणि भेदभाव रहिता मम स्थितिः परमात्मनि सञ्जाता विद्यते ।

¹⁹ रसगंगाधरः प्रथममाननम्

²⁰ रसगंगाधरः प्रथममाननम्

²¹ रसगंगाधरः प्रथममाननम्

²² रसगंगाधरः प्रथममाननम्

अत्र सम्पूर्णः संसारः आलम्बनम्, अखिलपदार्थैः सह साम्यबुद्धिः अनुभावः, एवं मति-आदयः सञ्चारिभावाः सन्ति। अतोऽत्र शान्तो रसो वर्तते।

रौद्ररसः (क्रोधः)— गुरुबन्धुवधादि-परमापराधजन्मा- प्रज्वलनाख्यः क्रोधः। अर्थात् गुरुपुत्र-बन्धु-आदीनां हत्या- द्यपराधेन उत्पद्यमान-ज्वलन नामक चित्रवृत्तिः क्रोधः कथ्यते। उदाहरणम्—

नवोच्छलितयौवन स्फुरदखर्वगर्वज्वरे,
मदीयगुरुकार्मुकं गलितसाध्वसं वृश्चति।
ययं पततु निर्दय दलितदृष्टभूभृदगलत्,
स्खलद् रुधिरघस्मरो मम परश्व घो भैरवः॥²³

अस्मिन् श्लोके भगवतः शिवस्य धनुषः भग्नकर्ता आलम्बनम् अस्ति। निर्दयतापूर्वकं धनुषः भग्नत्वम् उद्दीपनम्। कटुवचनम् अनुभावः तथा उग्रता व्यभिचारी भावो विद्यते।

वीररसः— (उत्साहः)— वीररसं परिभाषमाणेन जगन्नाथेन उक्तम् परपराक्रम-दानादि-स्मृतिजन्मा औन्नत्याख्यः उत्साहः। अपरस्य पराक्रमेण तथा दानादिस्मरणेन उत्पद्यमान-उन्नतता नाम्नी चित्रवृत्तिः उत्साहः प्रोच्यते।

पण्डितराजो जगन्नाथो वीररसस्य चतुरः भेदान् मनुते, ये दान-दया-युद्ध-धर्मरूपेषु विभक्ताः सन्ति वीरश्चतुर्धा, दान-दया-युद्धधर्मैस्तदुपाधेरुत्साहस्य चतुर्विधत्वात्। प्रथम- दानस्य उदाहरणं प्रस्तूयते— याचकवेशमाधाय इन्द्रः यदा कर्णं कुण्डलान् याचते तदा कर्णः कथयति—यन्मह्यमिदं तुच्छं वृत्तम् अहं याचकाय साधारणं कवचं-कुण्डलं च प्रददे। (अहम्) निर्दयतापूर्वकं खड्गेन सत्वरं छित्त्वा प्रवहरुधिरधारया युक्तं स्वीयं समर्पयितुं शक्नोमि।

अत्र याचकः इन्द्रः आलम्बनम्, तद्वारा कृता प्रशंसा उद्दीपनम्, कवचकुण्डलादीनां समर्पणम् अनुभावः तथा अहम् एवं मत्कृते कथनं संचारीभावः। अतः अयं वीररसस्य दाननामको भेदो वर्तते।

(6) अद्भुतरसः (विस्मयः)— अलौकिकवस्तु- दर्शनादिजन्मा विकासाख्यो विस्मयः। अर्थात् लोकोत्तरस्य कस्यापि वस्तुनः दर्शनेन अथवा स्मरणादिना उत्पद्यमान- आश्चर्यनामकचित्तवृत्तिः विस्मयोऽभिधीयते उदाहरणम्—

चराचरजगज्जाल-सदनं वदनं त्व।
गलद्रगनगाम्भीर्यं वीक्ष्यास्मि हृतचेतना॥²⁴

माता यशोदाऽत्र भगवतः कृष्णस्य मुखं विलोक्य कथयति यत् चराचर जगतः निवास स्थानम् तथा यस्य पुरतः गगनस्य गम्भीरताऽपि नश्यति, तत् तवाननं विलोक्य मम चेतनता समाप्ता जाता, आश्चर्येण अयं हतबुद्धिः सञ्जाताऽस्मि। अत्र कृष्णस्य आननम् आलम्बनम्, चराचरजगतः वर्णनमुद्दीपनम्, हृदयस्य चेतनता तथा तद्गम्यरोमाञ्चः, नेत्रविस्फारणादि अनुभावाः विद्यन्ते, त्रासादयः व्यभिचारिभावाः वर्तन्ते। एभिः सर्वैः अद्भुतो रसो व्यज्यते।

(7) हास्यरसः (हासः) वागङ्गादिविकारदर्शनजन्मा विकासाख्यो हासः अर्थात् अन्येषाम् अंग-वचन-वेषभूषादिषु विकारदर्शनात् उत्पन्ना विकासनाम्नी चित्रवृत्तिः हासः कथ्यते। उदाहरणम्—

श्रीतातपादैविहिते निबन्धे निरूपिता नूतनयुक्तिरेषा।
अङ्गगंगां पूर्वमहोपवित्रं, कथं न वा रासभधर्मपल्या॥²⁵

एकतार्किकस्य पितुः पुत्रः कथयति यत् श्रीमन् पितः। भवद्रचिते निबन्धे एषा एका नवीना युक्तिः दृश्यते यद् यदा गंगां पूर्व-अंगं पवित्रम् तदा गर्दभस्य धर्मपल्याः तदङ्गं कथं पवित्रं न भवितव्यम्।

²³ रसगंगाधरः प्रथमाननम्

²⁴ रसगंगाधरः प्रथमाननम्

²⁵ रसगंगाधरः प्रथमाननम्

अर्थात् गौः गर्दभी च समाने स्तः। अत्र मूर्खपुत्रः आलम्बनविभावः, तस्य निःशंक कथनमुद्दीपनम्, दन्तान् प्रदर्श्य हसनम् अनुभावः, उद्वेगादयः व्यभिचारिभावाः सन्ति। अतः स्पष्टमस्ति यदत्र हास्यो रसः।

भयानकरसः (भयः) – व्याघ्रदर्शनादिजन्मा परमानर्थविषयको वैक्लव्याख्यः तद् भयम्। अर्थात् व्याघ्रादीनां दर्शनात् उत्पद्यमाना व्याकुलतानाम्नी चित्रवृत्तिः भयं कथ्यते। उदाहरणम्—

श्येनमम्बरतलादुपागतं शुष्यदाननविलो विलोकयन्।

कम्पमानतनुराकुलेक्षणः स्पन्दितुं नहि शशाक लावकः।।²⁶

एकः दर्शकः कथयति यद् विंशलावकः (कश्चित्पक्षी) यदा गगन तलात् उपागतं श्येनमपश्यत् तदैव तस्य मुखम् अशुष्यत्, शरीरं प्रकम्पितमभवत्, नेत्रे व्याकुलितेऽभवताम् एवं सः स्पन्दितुं न अशक्नोत्। अत्र श्येनः आलम्बनविभावः, तस्य वेगेन उत्प्लवनम् उद्दीपनम्, मुखस्य शुष्कत्वमनुभावः तथा दैन्यादयः व्यभिचारिभावाः सन्ति।

बीभत्सरसः (जुगुप्सा) – बीभत्सरसस्य लक्षणं कुर्वन् जगन्नाथोऽवोचत्—शकदर्यवस्तु विलोकनजन्मा विचित्साख्यश्चित्रवृत्तिविशेषो जुगुप्सा, अर्थात् कस्यापि, निन्दित वस्तुनः दर्शनेन उत्पद्यमाना घृणानाम्नी चित्रवृत्तिः जुगुप्सा अभिधीयते। उदाहरणम्—

नखैर्विदारितान्त्राणां शवानां पूयशोणितम्।

आननेष्वनुलिम्पन्ति दृष्ट्वा बेतालयोषितः।।²⁷

अर्थात् हर्षयुक्ताः वेतालस्त्रियः शवानाम् आन्त्राणि विदार्य स्वमुखेषु पूयं शोणितञ्च लेपयन्ति। अत्र कस्यापि श्मशानस्य वर्णनमास्ते। अत्र शवाः अलम्बनम्, आन्त्राणां विदारणमुद्दीपनम् रोमाञ्च नेत्र संकोचादयः अनुभावाः सन्ति तथा आवेगादयः व्यभिचारिभावाः विद्यन्ते एभिः सर्वैः युक्तोऽत्र बीभत्सो रसः।

उपसंहारः— रसनिष्पत्तिविषयकं सर्वप्रथममुल्लेखं भरतमुनिना नाट्यशास्त्रे कृतम्। विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः भरतस्य रससूत्रस्य व्याख्यायामुत्तराचार्यैः स्वशक्त्याः प्रयोजनं कृतम्। परिणामतः उत्पत्तिवादस्य अनुमितिवादस्य भुक्तिवादस्य अभिव्यक्तिवादस्य सिद्धान्तचतुष्टयस्य विकासः जायते। भट्टलोल्लटस्य मतानुसारं विभाव-अनुभाव-व्यभिचारिभावानां च संयोगेन रसस्य उत्पत्तिर्भवति। शङ्कुकेन सामाजिकस्य रसास्वादनं अनुमितिवादेन मुख्यतो विवेचितम्। भट्टनायको रसं अनुमेयं न मन्यते, अपि तु भोज्यं मन्यते। भट्टलोल्लटेन उत्तरमीमांसायाः शङ्कुकेन न्यायस्य भट्टनायकेन सांख्यस्याधारेण स्वस्वमतानां स्थापना कृता तथैव अभिनवगुप्तेनापि स्वपूर्ववर्तिनः अलङ्कारशास्त्रस्य प्रमुखध्वनिवाद्याचार्यस्य आनन्दवर्धनस्याधारेण अभिव्यक्तिवादस्य प्रतिपादनं कृतम्। अभिनवगुप्तस्य इदं मतं दर्शनमूलत्वात् मनोवैज्ञानिकचिन्तनपरत्वाद् यथार्थभावेन रसविश्लेषणाच्च अद्यत्वेऽपि सर्वैरेव काव्यतत्त्वज्ञैः गृह्यते स्वीक्रियते प्रशस्यते च।

²⁶ रसगंगाधरः प्रथममाननम्

²⁷ रसगंगाधरः प्रथममाननम्

इमैनुअल कांटस्य समीक्षावादः एकं ज्ञानमीमांसीयं विवेचनम्

(Criticism of Immanuel Kant: An Epistemological Analysis)

डॉ अरविन्दनारायणमिश्रः

उत्तराखण्डसंस्कृतविश्वविद्यालयः, हरिद्वारम्

जर्मनदेशवास्तव्यः इमैनुअल कान्त महोदयः एकः महान् दार्शनिकः आसीत् । एषः स्वपित्रोः एकादश संततिषु चतुर्थः, महान्तमः विशिष्टश्च आसीत् । अयं जर्मनी देशस्य कोनिग्जबर्ग नगरे एकस्मिन् विश्वविद्यालये तर्कशास्त्रस्य मीमान्साविषयस्य च आचार्ये (Professor) पदे कार्यं करोति स्म । कान्तस्य संपूर्णम् अपि ज्ञानमीमांसीयं दर्शनं समीक्षात्मकं मनोवैज्ञानिकं च दर्शनं वर्तते । कान्तमहोदयः तस्य ज्ञानमीमांसीयं दर्शनं च नैकैः दार्शनिकैः प्रभावितः आसीत् । एतेषु प्रथमः अयं वुल्फ महोदयः आसीत् यस्य दर्शनस्य दार्शनिक चिंतनस्य च प्रभावः कान्तस्य उपरि पदे-पदे दृश्यते । ततः परं ह्युम महोदयस्य दर्शनस्य अनुभववादस्य च प्रभावः आसीत् कान्तदर्शने । तत्रापि एकः अन्यः अपि आसीत् फ्रांसदेशीयः प्रसिद्धः दार्शनिकः रुसो महाभागः, यस्य दर्शनस्य विशिष्टः प्रभावः कान्त दर्शने प्रति पदं दृश्यते ।

कान्तदर्शनं वस्तुतः आधुनिक दर्शनस्य बौद्धिकतया सह एव समकालीनस्य दर्शनस्य वैज्ञानिकतायाः च समन्वयो वर्तते । कान्तस्य दर्शनं समीक्षात्मकं, प्रागनुभाविकं तथा प्रत्ययवाददर्शनप्रभृतभिः नैकैः नामभिः ज्ञायते दर्शनजगति । कान्तः नैकाः रचनाः अपि कृताः । तासु प्रमुखाः सन्ति— 1— शुद्धबुद्धेः आलोचना (The Critique of Pure Reason) 2— व्यावहारिकबुद्धेः आलोचना (The Critique of Practical Reason) 3—परामर्शस्य आलोचना (The Critique of Judgement)¹ च । अस्य मृत्योः अनन्तरम् अपि एकं पुस्तकम् आगतम् आसीत् मानवशास्त्रम् । कान्त महोदयः एकः मनोवैज्ञानिकः तथा च दार्शनिकः आसीत् । यद्यपि इतिहासकारैः कान्तमहोदयः एकः सफलः दार्शनिकः घोषित आसीत् न तु मनोवैज्ञानिकः तथापि तस्य दर्शने मनोवैज्ञानिकानां तत्त्वानाम् अपि विश्लेषणं प्राप्यते । लुदिन महोदयस्तु इदम् अपि कथयति यद् कान्तस्य मनोवृत्तिः मनोविज्ञानस्य विरोधिनी (Antipsychology) आसीत्² । यतोहि एषः स्वकीये मानवशास्त्रनामके ग्रन्थे कथयति यद् मनोविज्ञानं कदापि विज्ञानं नहि भवितुं शक्यते इति, तथापि कान्तस्य विचाराणाम् आधुनिक मनोविज्ञानस्य उपरि विशिष्टः प्रभावः अनुभूयते । विशेषतः गेस्ताल्त मनोविज्ञानस्य तथा संरचनावादस्य उपरि कान्तस्य प्रभावः अधिक एव दृश्यते स्म³ ।

कान्तमहोदयः स्वकीय दर्शनस्य विश्लेषण समये मनोविज्ञानस्य तत्त्वानि अपि अन्विष्य तानि उद्घाट्य स्वकीयम् मनोविज्ञानम् अधोलिखिते भागद्वये प्रस्तौति— व्यक्तिनिष्ठवादः सहजवादः च⁴ । अधुना क्रमेण एकैकशः विचार्यते अत्र कान्तस्य मनोवैज्ञानिकं दर्शनं, दर्शनमूलकं मनोविज्ञानम् अथवा ज्ञानमीमांसीयं विश्लेषणम् । कान्तः कथयति यद् ज्ञान संरचनायाः विषये अनुभववादीनाम् अयं विचारः उचित एव यद् केवलम् अनुभवै एव ज्ञानस्य प्राप्तिः संभवति । अग्रे अपि कथयति कान्तः किन्तु मनस्तत्त्वस्य कृते अनुभववादिभिः रिक्त पट्टिका (tabula rasa) शब्दाभिधानं नोचितम् । कान्तस्य मतानुसारं अनुभवः एकः एकात्मकः घटनाक्रमः (unitary phenomenn) भवति । एताषां लघ्विषु

¹ विश्व के प्रमुख दार्शनिक, वैज्ञानिक तथा तकनीकी शब्दावली आयोग, मानव संसाधन विकास मन्त्रालय (शिक्षा विभाग) भारत सरकार 1991 पृष्ठ-118-119

² सिंह अरुण कुमार एवं सिंह आशीष कुमार, मनोविज्ञान के सम्प्रदाय एवं इतिहास, मोती लाल बनारसी दास, वाराणसी, पृष्ठ-47

³ सिंह अरुण कुमार एवं सिंह आशीष कुमार, मनोविज्ञान के सम्प्रदाय एवं इतिहास, मोती लाल बनारसी दास, वाराणसी, पृष्ठ-47

⁴ सिंह अरुण कुमार एवं सिंह आशीष कुमार, मनोविज्ञान के सम्प्रदाय एवं इतिहास, मोती लाल बनारसी दास, वाराणसी, पृष्ठ-47

अन्वितिषु विभाजनं नैव कर्तुं शक्यते । कान्तस्य अस्याः विचारधारायाः प्रभावः विशेष रूपेण गेस्ताल्ल मनोविज्ञानस्य उपरि अधिकः दृश्यते । एवमेव स्वकीये सहजवादविचारे कान्तः अनुभूतीनां व्याख्याविषये जन्मजात कारकानां प्राथमिकतां ददाति न तु अधिगम कारकानाम् । सहजवादस्य व्याख्यायां सः कथयति यद् व्यक्तौ समयस्य एवं स्थानस्य प्रत्यक्षणस्य प्रवृत्तिः पूर्णतः अनुभवस्य एव उपरि आश्रित्य नहि तिष्ठति अपितु इयं जन्मजात भवति ।

कान्तस्य आलोचनावादः समीक्षावादो वा शुल्जमहोदयस्य तस्य गुरोः पाइतिज्म इत्यस्य वुल्फ वादीदर्शनस्य अपि समन्वयो वर्तते । एवमेव लैबनिज्म महोदयस्य बुद्धिवादस्य अनुभववादस्य च समन्वयो अपि दृश्यते कान्तस्य दर्शने । अतः कान्त अपि समन्वयवादम् अनुगच्छति । अत्र इदम् अपि ज्ञायते यत् कान्तदर्शनस्य आलोचनावादः बौद्धिकमनोविज्ञानं, प्रागनुभविकम् अतीन्द्रियप्रत्ययवादः बुद्धि विकल्पवादः सदृशानि अनेकानि नामानि सन्ति । कान्तात् पूर्वं यद् पाश्चात्यदर्शनम् आसीत् तस्मिन् ज्ञानस्य उत्पत्तिं, ज्ञानस्य स्वरूपम्, ज्ञानस्य प्रतिमानं, ज्ञानस्य सीमान्कनं च आश्रित्य द्वे विचारधारे आस्ताम् । एका आसीत् बुद्धिवादानुगुणयुता विचारधारा, द्वितीया च अनुभववादानुगुणयुता विचारधारा । द्वयोरपि मध्ये अस्मिन् विषये मतैक्यं नास्ति । कान्त महोदयेन उभयोरपि विचारधारयोः समीक्षणं विश्लेषणं च विधाय उभयोः मध्ये समन्वयं स्थापितम् । अत्र एकैकशः उभयोरपि विचारधारयोः विषये विचारः क्रियते ।

बुद्धिवादिषु रेने देकार्तः, स्पिनोजा, लाबिज्मः प्रमुखाः आसन् । एतेषां बुद्धिवादीनां मतानुसारं ज्ञानं जन्मनैव आत्मनि तिष्ठति । बुद्धिवादिनः कथयन्ति यत् मानव- बुद्धौ ज्ञानस्य प्राप्तेः असीम- क्षमता भवति । अस्मिन् विषये स्पिनोजामहोदयस्य **“ईश्वरं प्रति बौद्धिक-प्रेम्णः”**⁵ प्रतिपादनं प्राधान्येन दृश्यते । समस्तमपि ज्ञानं मानव बुद्धौ जन्मनैव (Innate) तिष्ठति । अयं विचारः स्वीक्रियते चेत् मानवबुद्धेः ज्ञानस्य सीमान्कनं कर्तुं नहि शक्यते । अस्मिन् प्रसङ्गे बुद्धिवादिनः मानवानां बुद्धेः क्षमतायाः तर्कणः सीमः मूल्यांकनं सम्यग् आकलनं च बिनैव अतीन्द्रियाणां सत्तानां यथा- ईश्वरस्य, आत्मनः सृष्टेश्च ज्ञानस्य उपरि विश्वासं प्रतिपादितवन्तः इति नोचितः । बुद्धिवादीनाम् इदं कार्यं दर्शनस्य धर्मशास्त्रीया व्याख्या कृता वर्तते । अतः बुद्धिवादीनाम् अयं प्रयासः-अतीन्द्रियाणां तर्कणा प्रमाणीकरणं नोचितमिति । बुद्धिवादिनः गणित- ज्ञानस्य प्रतिमानं (आदर्शमिति) स्वीकुर्वन्ति । तैः दर्शनक्षेत्रे अपि गणितीयं पद्धतिं प्रयोगाय प्रयासः कृतः । एतदर्थं तैः निगमन पद्धतिम् अङ्गीकृतः, किन्तु दर्शनं गणितं नास्ति न तु गणितं दर्शनम् एव । दर्शनस्य लक्ष्यं तु वास्तविकानां तथ्यानां सत्तानां प्रतिपादनं मूल्यान्कनं च वर्तते । एतदर्थम् इन्द्रियानुभववादस्य आश्रयस्तावत् आवश्यकः भवति । कान्तस्य मतानुसारं इन्द्रियानुभवम् अनङ्गीकृत्य सकलस्य ज्ञानस्य स्रोतत्वेन केवलं जन्मजातप्रत्ययान् तथा च बुद्धेः स्वतः सिद्ध नियमान् अनङ्गीकरणं नास्ति संपूर्ण दर्शनम् । अस्माद् कारणादेव अनुभववादस्य विचारधारायाः साक्षात् प्रतिक्रिया बुद्धिवादं प्रति समायाता ।

अनुभववादीनां मतानुसारं सकलमपि ज्ञानम् अनुभवजन्यं भवति । अनुभववादिषु प्रमुखाः सन्ति जोन लोक, जार्ज बर्कले तथा ह्यूम महोदयाः । तन्मतानुसारं ज्ञानस्य निर्माणात् प्राग् आत्मा एकः प्रकाशरहितप्रकोष्ठवत्, रिक्तपट्टिकावत् च भवति अथवा अक्षररहितकर्गदवत् भवति । वस्तुतः आत्मनि ज्ञानम् अनुभवजन्यम् एव भवति । एतत्सर्वं सवेदनानां स्वसवेदनानां च माध्यमेन भवति । सकलम् अपि ज्ञानम् अनुभव सापेक्षं वर्तते । अनुभववादिषु प्रमुखाः विचाराः सन्ति- लाक, बर्कले तथा ह्यूमविचाराः । एतेषु अनुभववादिषु विचारकेषु प्रथमो वर्तते लोकमहोदयः । तन्मतानुसारं तत्त्वमीमन्सीयानां तत्त्वानामुपरि विचारात् प्राग् ज्ञान मीमान्सीयं चिन्तनम् आवश्यकं भवति । ईश्वरस्य, आत्मनः, पदार्थानां च स्वरूपविषये विचारात् प्राग् ज्ञानस्य स्वरूपविषये यथा- ज्ञानोत्पत्तिः कथं भवति ? ज्ञानस्य सामग्री का भवति? कथं कुतः च प्राप्यते ? ज्ञानस्य वैधता का ? ज्ञानस्य परिधिः कः ? ज्ञान मीमान्सायां एतेषां सर्वेषाम् अपि विषये संपूर्ण विश्लेषणम् आवश्यकं भवति । अस्मिन् विषये

⁵ उपाध्याय हरि शङ्कर, पाश्चात्य दर्शन क उद्भव और विकास, दर्शन अनुशीलन केन्द्र राजीव नगर, इलाहाबाद, पृष्ठ 248

त्रिष्वपि अनुभववादिषु लाक महोदयेन ज्ञानस्य वैधतायाः अपेक्षा ज्ञानस्य उद्भवं प्रति अधिकं बलं दत्तं वर्तते । अत्र सुस्पष्टम् अस्ति यत् लाकः ज्ञानमीमान्सायां वस्तु ज्ञानस्य केन्द्रे स्वीकरोति । तन्मतानुसारं ज्ञानस्य ग्रहणे धारणे च बुद्धिः निष्क्रिया भवति । आत्मतत्त्वं वस्तुतः ज्ञानशून्यं द्रव्यं भवति । ज्ञानं वस्तुतः आत्मनः एकम् आकस्मिकं गुणं वर्तते । अस्मिन् विषये अनुभववादीनां ज्ञानमीमान्सायां ज्ञानं विषयानुगुणं स्वीक्रियते अर्थात् ज्ञानं ज्ञेयाधीनम्⁶ इति । अत्र इदमपि ध्यातव्यं वर्तते यद् बुद्धिवादीनां मतानुसारं ज्ञानं बुद्धेः जन्मजात(innate) प्रत्ययो (Idea) वर्तते । यद्यपि रेने देकार्त महोदयः संदेह पद्धतिं स्वीकरोति तथापि सः ईश्वरस्य जगतश्च अस्तित्वम् अपि अङ्गीकरोति । अनेन एतदपि ज्ञायते यद् बुद्धिवादीनां ज्ञानमीमान्सायाः अनुसारं ईश्वरस्य भूमिका प्राधान्येन स्वीक्रियते बुद्धेश्च गौणम् इति ।

यथा पूर्वं दर्शितं यत् कांटमहोदयः उभयोरपि विचारधारयो समन्वयं साधयति । तन्मतानुसारं ज्ञानसंरचनायाः कृते इन्द्रियानुभवस्य बौद्धिकाकारस्य च उभयोः अपि अनिवार्यता भूमिका च भवति । अनुभवः ज्ञानस्य उपादानम् कारणं भवति अर्थात् अनुभवः ज्ञानस्य उपादनत्वेन कार्यं करोति तथा च बौद्धिक कोटयः ज्ञानस्य प्रागनुभविक आकारत्वेन (Forms of knowledge) प्रागनुभाविको नाम अनुभवात् प्रागिति । बौद्धिककोटीनाम् अस्तित्वम् अनुभवात् पूर्वं भवति⁷ । कान्तमहोदयः कथयति बुद्धिवादः अनुभववादश्च एका एक पक्षीया विचारधारा वर्तते । कान्त महोदयः जगतः संरचनां बुद्धेरनुरूपम् अङ्गीकरोति । कान्तः इमां परम्परागतदर्शने प्रचलितां मान्यतां निराकरोति यत् ज्ञानं वस्तुनः अनुगुणं वर्तते । कान्त महोदयः बुद्धिवादस्य अनुभववादस्य च समीक्षणं करोति यस्मिन् गुणदोषयोः विवेचनं क्रियते । अतः अस्य दर्शनस्य नाम समीक्षवादो वर्तते । कान्तस्य मतानुसारं ज्ञानस्य स्वरूपस्य स्रोतसः वैधतायाः च ज्ञानस्य सीम्नः च मूल्यान्कनं विना केवलं बुद्धिं केवलम् अनुभवं वा आधारीकृत्य ज्ञानस्य स्रोतसः प्रतिमानस्य स्वीकृतिः नास्ति युक्तियुक्तं मतम् यद् तन्मतानुसारं अयं तु दुराग्रहो वर्तते । अनेन सुस्पष्टं भवति यत् एकतः यत्र बुद्धिवादस्य विचारधारा अर्थात् बुद्धिवादीया ज्ञानमीमान्सा रुढ़िवादं प्रति नयति तत्र एव अन्यतः अनुभववादीनां विचारधारा तावत् स्वकीयां ग्यान्मीमान्सां सशयवादं प्रति नयति ।

कान्तमहोदयः बुद्धिस्वरूपस्य, ज्ञानस्य प्रामाण्यस्य च तार्किकम् अनुशीलनं मूल्यान्कनं च करोति । वस्तुतः कान्तस्य अथवा कान्त समीक्षावादस्य प्रमुखं लक्ष्यं वर्तते— ज्ञानस्य मूलाधाराणां तर्किकम् अनुशीलनम् इति । कान्त महोदयः ज्ञानस्य संरचनायां संवेदनैः स्व संवेदनैः सह एव बुद्धि विकल्पानां प्रमुखानां भूमिकानां मूल्यान्कनं करोति यः सः कथयति यत् बुद्धि विकल्पाः मानवानां ज्ञानस्य प्रागनुभविकाः प्रागपेक्षाः (Apriori presoposition) वर्तते । बुद्धिविकल्पानां निगमनम् अनुभवैः अथवा अनुभवद्वारा नहि भवितुं शक्यते । अतः कान्तस्य समीक्षावादः अतीन्द्रियप्रत्ययवाद नाम्ना अपि ज्ञायते । कान्तस्य प्रत्ययवादः वस्तुतः ज्ञानमीमान्सीयः प्रत्ययवादो वर्तते । आशयः अयम् अस्ति यत् ज्ञानं न तु वस्तु केन्द्रितं भवति, नहि ईश्वर केन्द्रितम् अपितु इदम् आत्मकेन्द्रितं भवति । अनेन सिद्ध्यति यत् मानवानां बुद्धेः संरचना प्राकृतिकजगतः संरचनायाः अनुगुणं नास्ति अपितु सः कथयति यत् प्राकृतिक जगतः संरचना बुद्धेः संरचनायाः अनुगुणं भवति । अस्मिन् सन्दर्भे कान्तस्य एका महत्वपूर्णा उक्तिः अस्ति पश्यामः— “बुद्धिः प्रकृतेः निर्माणं करोति” अर्थात् “Understanding makes nature” कान्तस्य अयं सिद्धान्तः पाश्चात्यदर्शने कोपर्निकसीया क्रान्तिः इति नाम्ना प्रसिद्धा अभवत् । अत्र इदं ध्यातव्यं वर्तते यत् कान्तस्य अयं सिद्धान्तः कोपर्निकसीया क्रान्तिः इति पाश्चात्य दर्शने अत्यन्तं महत्वपूर्णं स्थानं रक्षति । यद्यपि कान्त महोदयानुसारं बुद्धिः प्रकृतेः जगतः जननी नहि भवति तथापि बुद्ध्या प्रकृतिजगतः स्वरूपस्य निर्धारणम् अवश्यमेव क्रियते ।

⁶ उपाध्याय हरि शङ्कर, पाश्चात्य दर्शन क उद्भव और विकास, दर्शन अनुशीलन केन्द्र राजीव नगर, इलाहाबाद, पृष्ठ 249

⁷ उपाध्याय हरि शङ्कर, पाश्चात्य दर्शन क उद्भव और विकास, दर्शन अनुशीलन केन्द्र राजीव नगर, इलाहाबाद, पृष्ठ 249

अनया रीत्या ज्ञानस्य स्वरूपं प्रागनुभाविकं भवति । बुद्धि विकल्पान् प्रयुज्य ज्ञानस्य वस्तूनां स्वरूपं स्वानुगुणम् अर्थात् ज्ञेयं ज्ञानाधीनं करोति । बुद्धिः स्वकीयान् विकल्पान् अङ्गीकृत्य तेषां एव साहाय्येन प्राकृतिक जगतः प्राप्तानि वितीर्णानि अस्त-व्यस्तानि संवेदनानि गृहीत्वा तानि व्यवस्थां प्रदाय नियमितं करोति । अत्र इदं विशिष्टं ध्यातव्यं वर्तते यत् कान्तस्य ज्ञानमीमान्सायां समीक्षावाद अथवा आलोचनावाद पदस्य प्रयोगः कस्यचित् सिद्धान्तविशेषस्य निराकरणाय नहि कृतं वर्तते । कान्त महोदयः स्वकीयां ज्ञानमीमान्सां रूढिवादात् संशयवादात् च केवलं रक्षणाय एव तां सकल पूर्वाग्रहात् अवमोचयितुं ज्ञानस्य स्वरूपस्य प्रामाण्यस्य विवेचनं विश्लेषणं मूल्यांकनं च करोति । अतः स्पष्टं भवति यत् कान्तस्य समीक्षावादः स्वयं बुद्धेः स्वरूपस्य ज्ञानस्य च प्रामाण्यस्य समीक्षां विधाय कान्तः तस्य प्रमुख लक्ष्यस्य— ज्ञानस्य मूलाधाराणां केवलं तार्किकम् अनुसन्धानं विदधाति । कान्तमहोदयस्य विषये प्रो ए सी मुकर्जी महोदयस्य कथनं तर्कसंगतं प्रतीयते— “कान्तेन लैबनिट्ज महोदयस्य दर्शनस्य मूल्यांकनं ह्युममहोदयस्य दृष्ट्या तथा च ह्युमदर्शनस्य मूल्यांकनं लैबनिट्ज दृष्ट्या स्वकीय आलोचनावादस्य प्रतिपादनं कृतम्⁸ । कान्तस्य मतानुसारं दर्शनशास्त्रं केवलं ज्ञान-मीमान्सायाम् एव संभवति न तु तत्त्वमीमान्सायाम् । कान्तस्य समीक्षावादः परम्परागतबुद्धिवादेभ्यः अनुभववादेभ्यः अन्तःप्राज्ञेभ्यः भिन्नं वर्तते । यथा पूर्वम् उक्तं अनुसन्धात्रा यत् कान्तस्य ज्ञानमीमान्सा समीक्षावादेन सह अतीन्द्रियः प्रत्ययवाद (Transcendental Idealism) अपि कथ्यते यतोहि ज्ञानस्य संरचनायां संवेदनैः सह बुद्धिविकल्पानां प्रमुखभूमिकायाः मूल्यांकनं करोति कान्तः । बुद्धि विकल्पानां निगमनम् अनुभवैः नहि भवति अत एव एते अतीन्द्रियाः इत्युच्यन्ते । कान्तस्य प्रत्ययवादः अतीन्द्रियो वर्तते अथ च आनुभविक दृष्ट्या एषः यथार्थवादम् अङ्गीकरोति । ज्ञानस्य निर्माणे बुद्धिवादस्य अनुभववादस्य च उभयोरपि आवश्यकता भवति । यत्र एकतः इन्द्रिय संवेदनैः ज्ञाने नवीनता यथार्थता च आगच्छति तथा च विषय वस्तुनः व्याख्यायै बुद्धि विकल्पानाम् आवश्यकता भवति अस्मिन् सन्दर्भे कान्तस्य प्रसिद्धं कथनं वर्तते— “इन्द्रिय संवेदनं बिना बुद्धि विकल्पाः रिक्ताः भवन्ति बुद्धि विकल्पान् विना च इन्द्रिय संवेदनानि लोचन रहितानि भवन्ति⁹ । कालक्रमेण ज्ञानस्य आरम्भः कालिकदृष्ट्या अनुभवः ज्ञानस्य पूर्ववर्ती भवति यतोहि मनोवैज्ञानिक दृष्ट्या संसारे जन्मनः प्राग् अनुभवं विना बालकं किमपि ज्ञानं नहि भवति । अनया दृष्ट्या अनुभवं ज्ञानस्य प्रागपेक्षा भवति किन्तु अनुभवः ज्ञानस्य तार्किकी प्रागपेक्षा भवति । कान्तः कथयति ज्ञानस्य मूलाकारः प्रागनुभविकः भवति । कान्तरूबुद्धेः प्रागनुभविकान् आकारान् ज्ञानस्य तार्किकी प्रागपेक्षा (Logical Presupposition) भवति । अत्र कान्तस्य आकर्षणं बुद्धिवादं प्रति नयति । कान्तः लाक सदृशं बुद्धिवादीनां जन्मजात प्रत्ययानां खण्डनं नहि करोति । कान्तस्य मतानुसारं सकलज्ञानस्य प्रागपेक्षा आत्मा वर्तते । कान्तः विशुद्ध ज्ञाता कथयति । सकल ज्ञानस्य एकरूपतायाः अनिवार्यतायाः सार्वजनीनतायाः आधारः स्वतः सिद्ध आत्मा वर्तते । अयमेव विषयी वर्तते । एभिरेव बुद्धिविकल्पाः सजीवाः भवन्ति । एतानि च संवेदनानि ज्ञानरूपेण परिवर्तनाय क्षमाः भवन्ति । अनेन सिद्ध्यति यत् आत्मा सकल ज्ञान परिस्थितीनां तार्किकी प्रागपेक्षा भवति । कान्तानुसारं ज्ञानं निर्णयात्मकं (Judgemental) भवति । ज्ञानं नास्ति कश्चित् प्रत्ययः । पृथ्वी-मनुष्य-उष्णतादीनां प्रत्ययाः न सन्ति ज्ञानस्वरूपाः । एतेषां समेषामपि प्रत्ययानां संयोगः यदा अन्यैः प्रत्ययैः सह निर्णयरूपेण भवति तदा एभिः ज्ञानस्य संरचना भवितुं शक्यते । कान्तमतानुसारं प्रामाणिकं ज्ञानस्य आदर्शभूतस्य प्रतिमानस्य संश्लेषणात्मकं प्रागनुभविकरूपं निर्णयः अस्ति । एतादृशेषु एकः अंशः बुद्ध्या तथा च एकः अंशः अनुभवैः संबन्धितो वर्तते ।

⁸ उपाध्याय हरि शङ्कर, पाश्चात्य दर्शन क उद्भव और विकास, दर्शन अनुशीलन केन्द्र राजीव नगर, इलाहाबाद, पृष्ठ 253

⁹ उपाध्याय हरि शङ्कर, पाश्चात्य दर्शन क उद्भव और विकास, दर्शन अनुशीलन केन्द्र राजीव नगर, इलाहाबाद, पृष्ठ 253

कान्तमतानुसारं इन्द्रियानुभवः सैद्धन्तिकः तर्कबुद्धिश्च परस्परं पूरकतत्त्वरूपेण कार्यं कुर्वन्ति उभावपि ज्ञानस्य संभावनायाः द्वौ आवश्यकौ आधारौ वर्तते । स्वकीये शुद्ध बुद्धि मीमान्सायां तस्य कथनं वर्तते—“अस्माकं समस्तमपि ज्ञानस्य आरम्भः अनुभवैः भवति किन्तु अस्य अयम् अर्थ नास्ति यत् समस्तमपि ज्ञानं अनुभवैः उत्पद्यते । एवं प्रकारेण कान्तमहोदयस्य शुद्ध-बुद्धि-मीमान्सीया व्याख्या मूलतः त्रिषु खण्डेषु विभक्तं वर्तते— 1— सम्वेदनालम्ब समीक्षा(Transcendental Aesthetic) 2— प्रागनुभविक तर्कशास्त्रम् (Transcendental Logic) 3—प्रागनुभविक द्वन्द्वसमीक्षा(Transcendental Dialectic) च । प्रथमानुसारं कान्त महोदयः दिक् कालयोः इन्द्रियानुभूतीनाम् आलम्बभूतानां प्रागनुभविकानाम् आकाराणां विषये विवेचनं करोति । कस्यापि वस्तुनः अनुभवं विना एतेषां पूर्वम् अस्तित्वम् असंभवं वर्तते । यद्यपि एतानि स्वकीये स्वरूपे सिद्धतायै नास्ति कश्चिद् वास्तविकः आधारः ।

प्रागनुभविक तर्कशास्त्रस्य अन्तर्गतं कान्तः प्रतिपत्तीनां तेषां प्रागनुभविक रूपाणां विवेचनं करोति येषां कृते सः शुद्ध पदार्थ (Categories) इति कथयति । एतेषां संख्या द्वादश वर्तते । ये पुनः परिमाणस्य, गुणस्य,संबन्धस्य निश्चय मात्रायाः च दृष्ट्या चतुर्षु श्रेणिषु विभक्ताः भवन्ति । इमे पदार्थाः बौद्धिकानां नियमानां आधारभूताः भवन्ति । इन्द्रिय प्रदत्तैः संवेदनानि परस्परं संश्लिष्य तानि प्रकृतेः निर्णयानां स्वरूपं ददति । अस्मिन् तृतीये कान्तः कथयति यत् इन्द्रियानुभूतीनां प्रागनुभविकानाम् आलम्बनानां तथा प्रतिपत्तीनां नियमानां प्रयोगः अनुभवाद् परं तेभ्यः स्वतन्त्राः ईश्वरस्य सत्तां आत्मनः अमरतां जगतः असीमतां च सिद्धये तथा अन्येषां सिद्धान्तानां प्रतिपादने नहि कर्तुं शक्यते¹⁰ । एतेषां वैधता केवलम् अनुभवानां सीम्नः अन्त एव वर्तते यतोहि इमे अनुभवानां वस्तुनिष्ठतायाः आवश्यक आधाराः सन्ति । एतादृशानि वस्तूनि येषाम् अनुभवः संभवं नास्ति द्यैतैः विवेचनीयाः न भवन्ति । अतः कान्तस्य मतानुसारं अनुभव निरपेक्ष अन्वेषणस्य स्वरूपे तत्त्वमीमान्सा संभव एव नास्ति । एवमेव कान्तः स्वकीयायां निर्णयमीमान्सायां कथयति यत् सौन्दर्यस्य बोधाय स्वकीये कलात्मक निर्णयाय च आधारः संज्ञानम् इति (Cognition) स्वीकरोति । तस्मिन् दत्तानां प्रकृत वस्तूनां बौद्धिक प्रागनुभविकानां च संप्रत्ययानां मध्ये सामञ्जस्यं सूचयति । अस्य तात्पर्यं वर्तते प्रकृतेः आत्म स्वातन्त्र्यस्य मध्ये सामञ्जस्यम् इति यथा सः बुद्धि सामर्थ्ये प्रकाशयति । अनेन इदम् अपि सिद्धयति यत् प्रकृतौ यत् सोद्देश्यता दृश्यते तदर्थं नास्ति एतद् आवश्यकं यत् तत् प्रकृतेः वास्तविकं लक्षणं वर्तते । यथा पूर्वम् उक्तं वर्तते यत् कान्त महोदयेन स्वकीये दर्शने दिक्कालयोः महत्त्वम् उद्घाट्य उभयोः भूमिका प्रदर्शिता । अत्र एतत् ध्यातव्यं वर्तते यत् कान्त महोदय अपि अद्वैतवेदान्तस्य प्रवर्तकेन शंकराचार्यसदृशेन दिक्कालयोः विषये स्वकीयान् विचारान् प्रकटितं वर्तते ।

देश-कालयोः कार्यकारणयोः च नियमैः आबद्धम् इदं जगत् सद नास्ति । कस्यचिद् अनुभवः देशकालयोः संबद्धः भवति किन्तु पारमार्थिकसत्तायाः कृते देशस्य आवश्यकता नहि भवति । एवमेव कान्त महोदय अपि कथयति यत् देशकालौ पारमार्थिकदृष्ट्या अयथार्थौ वर्तते । तथापि उभयोः देशकालविषयकेषु विचारेषु मौलिकरूपे भेद अपि वर्तते । शंकराचार्यस्य वैपरीत्यं कान्तः देश कालौ परस्परं सापेक्षं नहि स्वीकरोति अपितु तौ परस्परं सवतन्त्रौ स्वीकरोति इति । देशः कालश्च उभावपि परस्परं भिन्नत्वं धारयन्ति । द्वावपि भिन्न प्रकारकौ प्रत्यक्षौ । अस्मिन् क्रमे शंकराचार्यस्य मतं तु भिन्नं वर्तते । शंकराचार्यस्य मतानुसारं देशस्य व्यापकता काल सापेक्ष वर्तते । यत् देशे सीमितं वर्तते तत् काले अपि सीमितम् एव वर्तते इति । अत्र इदम् अपि द्रष्टव्यं वर्तते यत् देशः कालश्च एक एव आकारे आगच्छत इति ।

¹⁰ उपाध्याय हरि शङ्कर, पाश्चात्य दर्शन क उद्भव और विकास, दर्शन अनुशीलन केन्द्र राजीव नगर, इलाहाबाद, पृष्ठ 253

अत एव वयं पश्यामः यत् कान्त महोदयः ज्ञान मीमान्सायाः दृष्ट्या बुद्धिवादस्य अनुभव वादस्य च मध्ये समन्वयं विधाय उभयो अपि सार्थकतां महत्त्वम् उपयोगिताम् उपादेयतां च निरूपयति। ज्ञान संरचनायै उभयो अपि विचारधारयोः यत् महत्त्वपूर्णम् अंगं वर्तते तत्तु स्वीकरोति किन्तु यद् अनपेक्षितम् अंशं वर्तते तत् निराकरोति । कान्तीया ज्ञानमीमान्सा भारतीयानां तथा च पाचात्यानां कृते च उभयोः कृते अपि अत्यन्तं प्रासङ्गिकी वर्तते दर्शनदृष्ट्या मनोविज्ञान दृष्ट्या च । अतः अस्याः कान्तीया विचार धारायाः सार्वकालिकी प्रासंगिकता अनुभूयते सर्वे अपि। इति शम् ।

संदर्भ सूची

1. विश्व के प्रमुख दार्शनिक, वैज्ञानिक तथा तकनीकी शब्दावली आयोग, मानव संसाधन विकास मन्त्रालय (शिक्षा विभाग) भारत सरकार 1991 पृष्ठ-118-119
2. सिंह अरुण कुमार एवं सिंह आशीष कुमार, मनोविज्ञान के सम्प्रदाय एवं इतिहास, मोती लाल बनारसी दास, वाराणसी, पृष्ठ-47
3. तत्रैव
4. सिंह अरुण कुमार एवं सिंह आशीष कुमार, मनोविज्ञान के सम्प्रदाय एवं इतिहास, मोती लाल बनारसी दास, वाराणसी, पृष्ठ-47
5. उपाध्याय हरि शङ्कर, पाश्चात्य दर्शन क उद्भव और विकास, दर्शन अनुशीलन केन्द्र राजीव नगर, इलाहाबाद, पृष्ठ 248
6. उपाध्याय हरि शङ्कर, पाश्चात्य दर्शन क उद्भव और विकास, दर्शन अनुशीलन केन्द्र राजीव नगर, इलाहाबाद, पृष्ठ 249
7. उपाध्याय हरि शङ्कर, पाश्चात्य दर्शन क उद्भव और विकास, दर्शन अनुशीलन केन्द्र राजीव नगर, इलाहाबाद, पृष्ठ 249
8. उपाध्याय हरि शङ्कर, पाश्चात्य दर्शन क उद्भव और विकास, दर्शन अनुशीलन केन्द्र राजीव नगर, इलाहाबाद, पृष्ठ 253
9. उपाध्याय हरि शङ्कर, पाश्चात्य दर्शन क उद्भव और विकास, दर्शन अनुशीलन केन्द्र राजीव नगर, इलाहाबाद, पृष्ठ 253
10. विश्व के प्रमुख दार्शनिक, वैज्ञानिक तथा तकनीकी शब्दावली आयोग, मानव संसाधन विकास मन्त्रालय (शिक्षा विभाग) भारत सरकार 1991 पृष्ठ-115